พระบรมราโชวาท และ พระราชหัตถ์เลขา

สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงมีพระราชทานแด่

มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร

คุณหญิง ลนจ สุริยานุวัตร

พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร

ณเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๘

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ศรีกรุง เชิงสพานมอญ, พระนคร

นายกระแสร์ วสุวัต ผู้พิมพ์โฆษณา กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๘

พระบรมราโชวาท และ พระราชหัตถ์เลขา

สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงมีพระราชทานแด่

มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร

คุณหญิง ลนจ สุริยานุวัตร

พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร

ณเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ศรีกรุง เชิงสพานมอญ, พระนคร

นายกระแสร์ วสุวัต ผู้พิมพ์โฆษณา กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๙

พระบรมราโชวาท และ พระราชหัตถ์เลขา

สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงมีพระราชทานแด่

มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร

คุณหญิง ลิ้นจี่ สุริยานุวัตร

พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร

ณเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ศรีกรุง เชิงสพานมอญ, พระนคร

นายกระแสร์ วสุวัต ผู้พิมพ์โฆษณา กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๙

พระยาสุริยานุวัตร เมื่อยังเป็นหลวงสุริยานุวัตร ออกไปรับราชการในยุโรปครั้งแรก
เป็นอัตตะเชประจำสถานทูตลอนดอน ถ่ายที่ลอนดอน พ.ศ. ๒๔๓๐ ค.ศ. ๑๘๘๗

พระยาสุริยานุวัตร

ถ่ายที่ฟีเรนเซ ประเทศอิตาลี พ.ศ. ๒๔๓๙ ค.ศ. ๑๘๙๖

พระยาสุริยานุวัตร ถ่ายที่ ฟีเรนเซ ประเทศอิตาลี

พ.ศ. ๒๔๔๐ ค.ศ. ๑๘๙๗

ถ่ายที่ปารีส พ.ศ. ๒๔๔๐ ค.ศ. ๑๘๙๗

ถ่ายที่ปารีส พ.ศ. ๒๔๔๐ ค.ศ. ๑๘๙๗ (นับจากซ้าย)

แถวนั่งเก้าอี้

(๑) สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง (๒) เจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ

แถวนั่งข้างหน้า

(๑) จรัญ บุนนาค (๒) กระจ่างบุนนาค (๓) เกษร บุนนาค (๔) ลำจวน บุนนาค

แถวยืน

(๑) พระยาชลหาร (๒) พระยาบุรุษราชพัลลภ (๓) พระยารัตนโกษา (๔) มิสเตอร์ ดอร์เรลลี่ D' Orrelli ที่ปฤกษาราชการสถานทูต (๕) พระยาสุวรรณศิริ (๖) พระยาศรีสหเทพ (๗) เจ้าพระยาสุริยวงษ์วิวัฒนศักดิ์ (๘) เจ้าพระยาสุรสี่ (๙) กรมหมื่นมหิศร (๑๐) กรมหลวงนครไชยศรี (๑๑) พระยาประเสริฐ (๑๒) ลินจง บุนนาค (๑๓) พระยาสุริยานุวัตร ราชทูตประจำกรุงปารีส (๑๔) พระยาเทเวศร (๑๕) คุณหญิงสุริยานุวัตร (ลิ้นจี่ บุนนาค)

แถวยืนหลังสุด

(๑) นายเจริญ (๒) นายทศ

พระยาสุริยานุวัตร กับ คุณหญิงสุริยานุวัตร
ถ่ายที่ปารีส พ.ศ. ๒๔๔๓ ค.ศ. ๑๙๐๐

สมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ

พระยาสุริยานุวัตร เจ้าพระยาราชศุภมิตร

ถ่ายที่ปารีส พ.ศ. ๒๔๔๔ ค.ศ. ๑๙๐๑

ครอบครัว พระยาสุริยานุวัตร

ถ่ายที่ปารีส พ.ศ. ๒๔๔๖ ค.ศ. ๑๙๐๓

พระยาสุริยานุวัตร กับ คุณหญิง ถ่ายที่กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๗๕

พระยาสุริยานุวัตร ถ่ายที่กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๗๘

พระยาสุริยานุวัตร กำลังตักบาตร์ (ถ่ายครั้งสุดท้าย)

ถ่ายเมื่อ วันที่ ๒๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๙

ในวันเดียวกันนี้ตอนบ่ายได้มีอาการป่วยเป็นโรคเส้นโลหิตตีบ
จนถึงวันพุธที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๙
เวลา ๑๑.๕๐ นาฬิกาได้ถึงแก่กรรม
คำณวนอายุได้ ๗๔ ปี ๕ เดือน กับ ๑๐ วัน

โกศไม้สิบสอง ซึ่งทรงกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานเป็นเกียรติยศแก่ศพ
มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค)

คำนำ

ด้วยนายประจวบ บุนนาค ผู้เป็นสหายข้าพเจ้าซึ่งได้ร่วมก่อการขอพระราชทานรัฐธรรมนูญด้วยกันมา มีความปรารถนาที่จะพิมพ์พระบรมราโชวาทและพระราชหัตถเลขา ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชทานแด่มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร ผู้เป็นบิดาของนายประจวบ จึงขอให้ข้าพเจ้าเขียนคำนำหนังสือเล่มนั้น

ท่านผู้อ่านคงจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาว่า มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร ได้รับราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริต เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์พระองค์นั้น ทั้งในราชการแผ่นดินและในส่วนพระองค์

ผู้ที่สนใจในประวัติศาสตร์ย่อมจะต้องรู้จักนาม "พระยาสุริยานุวัตร" แม้ท่านจะล่วงลับไปแล้วก็ดี แต่นามของท่านก็หาศูนย์สูญไม่ สมดังพุทธภาษิตว่า รูปัง ชีรติมจจานัง นามัง โคตตัง น ชีรติ

ข้าพเจ้าเพิ่งรู้จักตัวท่านเมื่อข้าพเจ้ากลับจากศึกษาวิชาที่ประเทศฝรั่งเศสแล้ว แต่นาม "พระยาสุริยานุวัตร" ซึ่งชาวยุโรปเรียกโดยย่อว่า "Phya Suriya" ข้าพเจ้ารู้จักมาก่อน โดยที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในหนังสือภาษาฝรั่งเศสที่เกี่ยวด้วยเรื่องการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม ข้าพเจ้าได้อ่านหนังสือเหล่านั้น ก็บังเกิดความเลื่อมใสในตัวท่านเพราะเห็นว่าท่านเป็นผู้ที่ได้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติ ตลอดเวลาที่ท่านรับราชการในกระทรวงการต่างประเทศ ท่านได้ตั้งหน้าทำราชการได้ผลสมบูรณ์ในราชการทางทูต คือทั้งงานในสำนักและงานในทางสมาคม และท่านยังสละเวลาแต่งหนังสือเรื่องขนบธรรมเนียมราชการต่างประเทศ ได้ทำโค้ดโทรเลขเพื่อใช้ในราชการเรียกว่า "สุริยาโค้ด" เล่มหนึ่ง และ "สยามมาดูโค" อีกเล่มหนึ่ง ซึ่งใช้ในราชการต่อมาจนถึงทุกวันนี้ ท่านได้ทำการติดต่อสนิทสนมกับบุคคลสำคัญในประเทศที่ท่านไปประจำ ซึ่งย่อมนำมาซึ่งความสะดวกแก่การที่จะเจรจาทางการเมือง ฉะนั้นคุณประโยชน์อันใดซึ่งบังเกิดขึ้นแก่บ้านเมืองย่อมจะต้องถือว่าคุณหญิงสุริยา ฯ ผู้ซึ่งเป็นเจ้า

บ้านฝ่ายหญิง (Hostess) ย่อมมีส่วนในความชอบด้วย ผลแห่งการที่ท่านได้ปฏิบัติในระหว่างเป็นอัครราชทูตมีมากมายหลายอย่าง และมีสิ่งสำคัญอันหนึ่งซึ่งควรจะกล่าวไว้ คือท่านได้เป็นผู้เจรจาสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสฉะบับ ค.ศ. ๑๙๐๔ สำเร็จ ตามสัญญาฉะบับนี้ ฝรั่งเศสยอมถอนกองทหารซึ่งยึดจันทบุรีไว้ ประชาชนชาวไทยเมื่อได้ทราบข่าวก็มีความยินดีทั่วกันดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขา ซึ่งพระมหากษัตริย์ได้ทรงพระราชทานไปแสดงความยินดีเมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๑ ดังต่อไปนี้

"ในเบื้องต้นขอแสดงความยินดี ในการที่ได้พยายามพูดจากับฝรั่งเศสตกลงสำเร็จได้ถึงเพียงนี้ บรรดาคนไทยซึ่งได้ทราบแม้แต่เพียงใจความซึ่งขาดตกบกพร่อง ซึ่งบริษัทรอยเตอส่งข่าวเข้ามาลงพิมพ์ในวันที่ ๙ มีผลเหมือนไฟฟ้าแล่นเบิกบานทั่วกันไปหมด ดูประหนึ่งจะลุกขึ้นเต้นโลดไปทั้งนี้ถึงต้องตักเตือนกันบ้างให้ระงับคำพูด"

นาม "พระยาสุริยานุวัตร" เด่นอยู่ในวงการทูตสมัยนั้น และภายหลังท่านได้กลับเข้ามารับราชการในตำแหน่งเสนาบดี นาม "พระยาสุริยานุวัตร" ก็เด่นขึ้นอีกในวงการคลัง ในระหว่างที่ท่านเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ท่านได้กระทำการซึ่งแทบกล่าวได้ว่าเป็นการปฏิวัติ คือในเรื่องที่รัฐบาลจัดการผิน "พระยาสุริยานุวัตร" เห็นว่า การที่ให้นายอากรผินผูกขาดไปจัดทำนั้น เป็นการมิชอบทั้งในทางหลักการและในทางพฤตินัย ในทางหลักการนั้น รัฐมิควรให้เอกชนเข้าทำการผูกขาด และในทางพฤตินัยนั้น ในปลายปีมีอากรค้างและนายอากรก็อ้างเหตุต่าง ๆ เพื่อขอลดหย่อน แต่ "พระยาสุริยานุวัตร" ได้กวดขันเริ่มแต่เข้ารับตำแหน่ง ฉะนั้นอากรซึ่งเคยได้แต่ก่อนปีหนึ่ง ประมาณ ๖-๗ ล้านบาทนั้น ในปีที่ "พระยาสุริยานุวัตร" เข้ารับตำแหน่ง จึงเป็นจำนวนเงินกว่า ๑๐ ล้านบาท "พระยาสุริยานุวัตร" ยังหาพอใจในวิธีการนั้นไม่ ท่านซื่อสัตย์ต่อความคิดความเห็นของท่านว่าการที่จะให้เอกชนเข้าทำการผูกขาดในการเช่นนี้ไม่เป็นการสมควรอย่างยิ่ง ฉะนั้นท่านจึงได้เปลี่ยนวิธีจำหน่ายผิ้นเสียใหม่ คือรัฐบาลจัดทำเอง เหตุนี้ "พระยา

สุริยานุวัตร” จึงจำต้องต่อสู้อุปสรรคหลายประการ อุปสรรคทั้งทางตรงทางอ้อม อันเนื่องแต่ทนายอากรต้องถูกตัดผลประโยชน์ แล้วย่อมกระทบกระเทือนเลยไปถึงผู้ที่มีประโยชน์เกี่ยวข้องกับนายอากรด้วยเป็นธรรมดา

ผลแห่งการที่ “พระยาสุริยานุวัตร” กระทำไปนั้นจะมีประโยชน์แก่ประเทศชาติเพียงไรนั้น สถิติย่อมจะเป็นพยานให้วินิจฉัยได้ว่า เมื่อรัฐบาลได้เข้าจัดการทำผีนเองแล้ว รายได้ประเภทนี้ได้ทวีขึ้นเป็นลำดับ คือ

นายอากรผีนผูกขาด

พ.ศ.	จำนวนเงิน
๒๔๔๐	๒,๗๗๑,๕๑๐
๒๔๔๑	๒,๙๓๕,๒๔๓
๒๔๔๒	๔,๕๖๘,๖๒๓
๒๔๔๓	๕,๔๓๒,๒๓๐
๒๔๔๔	๕,๐๗๒,๗๕๐
๒๔๔๕	๗,๐๘๐,๖๓๗
๒๔๔๖	๖,๙๗๒,๗๘๐
๒๔๔๗	๖,๔๐๓,๐๐๔
๒๔๔๘	๑๐,๒๖๐,๙๖๓

รัฐบาลจัดทำผีนเอง

พ.ศ.	จำนวนเงิน
๒๔๔๘	๗,๘๖๗,๐๕๖
๒๔๔๙	๙,๖๕๒,๕๓๒
๒๔๕๐	๑๔,๕๑๔,๔๕๔
๒๔๕๑	๑๑,๒๕๓,๙๕๐
๒๔๕๒	๑๑,๕๑๓,๒๑๓
๒๔๕๓	๑๑,๖๙๗,๔๗๔
๒๔๕๔	๑๔,๓๖๒,๗๒๙

พ.ศ.	จำนวนเงิน
๒๔๕๖	๑๕,๙๕๒,๗๙๙
๒๔๕๗	๑๖,๓๙๐,๓๐๓
๒๔๕๘	๑๖,๕๖๐,๒๒๗
๒๔๕๙	๑๙,๒๗๕,๗๐๒
๒๔๖๐	๒๓,๓๗๙,๗๒๓
๒๔๖๑	๒๓,๕๕๕,๔๑๙
๒๔๖๒	๒๓,๒๒๓,๕๐๙
๒๔๖๓	๑๙,๙๙๙,๓๖๕
๒๔๖๔	๑๘,๗๐๗,๖๕๒
๒๔๖๕	๑๖,๕๖๔,๗๕๙
๒๔๖๖	๑๗,๖๔๙,๖๒๔
๒๔๖๗	๑๖,๔๔๖,๗๑๙
๒๔๖๘	๑๘,๒๓๓,๒๒๐
๒๔๖๙	๑๘,๐๐๑,๔๓๙
๒๔๗๐	๑๘,๑๘๓,๐๔๑
๒๔๗๑	๑๖,๙๑๕,๒๘๒
๒๔๗๒	๑๕,๒๙๑,๐๔๓
๒๔๗๓	๑๒,๘๒,๖๐๑
๒๔๗๔	๙,๒๖๖,๖๒๗
๒๔๗๕	๙,๙๖๔,๓๔๗
๒๔๗๖	๑๓,๙๓๖,๓๑๙
๒๔๗๗	๑๒,๘๙๗,๐๔๙
๒๔๗๘	๑๓,๖๙๖,๖๗๘

(รวมยอดเงินอากรฝิ่นที่รัฐบาลจัดทำเองในระยะ ๓๐ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๙ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๙ เป็นจำนวนเงิน ๔๕๗,๐๑๔,๒๖๗ บาท)

ตามสถิตินี้จะเห็นได้ว่า ฉะเพาะในปี พ.ศ. ๒๔๗๔ - ๒๔๗๕ เท่านั้น ซึ่งยอดเงินได้ลดน้อยถึงไปบ้าง ทั้งนี้ก็เพราะในระหว่างนั้นสยามได้รับความกระทบกระเทือนอันเนื่องมาแต่เศรษฐกิจตกต่ำแทบทั่วโลกเป็นอย่างมาก

"พระยาสุริยานุวัตร" ยังได้ดำริที่จะปฏิวัติในทางการคลังต่อไปโดยเปลี่ยนมาตรฐานเงินตรามาเป็นมาตราทองคำ และใช้สตางค์แทนอัฐ แต่การนี้ยังมิได้บันตราลงเป็นพระราชบัญญัติ ท่านก็ได้ลาออกจากราชการเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๖ และใน ร.ศ. ๑๒๗ พระมหากษัตริย์ได้ทรงตราพระราชบัญญัติเงินตรา เปลี่ยนมาตรฐานการเงิน กับใช้สตางค์แทนอัฐ

"พระยาสุริยานุวัตร" เป็นผู้ที่สนใจในวิชาเศรษฐกิจ เมื่อท่านลาออกจากราชการแล้ว ยังได้แต่งหนังสือให้ชื่อว่า "ทรัพยศาตร์" สองเล่ม และ "เศรษฐกิจการเมือง" อีกเล่มหนึ่ง เป็นหนังสือที่ว่าด้วยหลักวิชาเศรษฐกิจ ในตอนหลังนี้แม้จะอยู่ในวัยชรา แต่กำลังดวงจิตต์ของท่านยังเข้มแข็งอยู่เสมอ เมื่อได้ทราบว่านายประจวบ บุตรชายของท่านได้ร่วมก่อการขอพระราชทานรัฐธรรมนูญ ท่านมีความยินดีปราโมทย์เป็นอย่างยิ่ง ได้สนับสนุนการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ ทั้ง กาย วาจา ใจ ตลอดมา

ข้าพเจ้าขอจบคำนำด้วยขอเชิญชวนท่านทั้งหลายที่อ่านหนังสือเล่มนี้ตั้งจิตต์อธิษฐานขอให้ดวงวิญญาณของ "พระยาสุริยานุวัตร" ผู้ทำความดีไว้แก่ประเทศชาติจงประสพแต่ความสุขสำราญในสัมปรายภพ ขอให้นาม "พระยาสุริยานุวัตร" จงปรากฏอยู่ในความทรงจำของท่านผู้รักชาติทั้งหลาย เทอญ.

ประดิษฐ์มนูธรรม

๒๒/๑๐/๗๙.

ประวัติ

มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) เป็นบุตร พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) หม่อมศิลามารดา เกิดเมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๕ ณบ้านบดา ทจังหวัดธนบุร.

เมื่อเยาว์ได้ศึกษาหนังสือไทยที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๑๔ ได้ออกไปศึกษาวิชาที่ปีนัง และกัลกัตตา โดยสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้ส่ง ได้ศึกษาวิชาอยู่ ๕ ปี จึงกลับเข้ามาประเทศสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙

ใน พ.ศ. ๒๔๑๙ นี้ได้เข้ารับราชการ ในกรมมหาดเล็กตำแหน่งมหาดเล็กวิเศษ (เวรฤทธิ์) พ.ศ. ๒๔๒๓ ย้ายไปรับราชการในกระทรวงมหาดไทยตำแหน่งผู้ช่วยข้าหลวงตะวันตก มีหน้าที่เป็นผู้เก็บและจ่ายเงินหลวง และเป็นล่ามทำหนังสือราชการเกี่ยวกับภาษาต่างประเทศ

พ.ศ. ๒๔๒๖ ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุจำพรรษาอยู่ ณวัดพิชัยญาติการาม ๓ พรรษา

พ.ศ. ๒๔๒๗ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงสุริยานุวัตร

พ.ศ. ๒๔๒๗ ได้รับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยข้าหลวงมณฑลพายัพ และกำกับตำแหน่งกรมคลังเมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง.

พ.ศ. ๒๔๓๐ ย้ายไปรับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยทูตประจำพระราชสำนักเส็นตเยมส์ ระวางที่รับราชการในตำแหน่งนี้ คือใน พ.ศ. ๒๔๓๓ ได้เรียบเรียงหนังสือเรื่องขนบธรรมเนียมราชการต่างประเทศขึ้น ซึ่งได้ใช้เป็นประโยชน์แก่ราชการในสมัยนั้น.

พ.ศ. ๒๔๓๒ กลับเข้ามารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศและในปีเดียวกันได้รับตำแหน่งตรีทูตและอุปทูตประจำกรุงเบอร์ลินประเทศเยอรมนี และ

เมื่อพ.ศ. ๒๔๓๓ ได้เป็นผู้แทนรัฐบาลเข้าประชุมปรึกษาในการสากล ไปรษณีย์ที่กรุงเวียนนา

พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระในพระราชทินนามเดิม

พ.ศ. ๒๔๓๕ ขณะที่ยังประจำอยู่ประเทศเยอรมันนี ได้รับคำสั่งให้ไปเป็นข้าหลวงผู้แทนรัฐบาลในการแสดงพิพิธภัณฑ์ ณเมืองชิคาโก และในปีเดียวกันนี้ ได้รับคำสั่งให้เป็นผู้ช่วยเหลือในการเจรจาทำสัญญากับฝรั่งเศสเกี่ยวกับดินแดนลุ่มแม่น้ำโขงด้วย.

พ.ศ. ๒๔๓๗ ย้ายไปเป็นอุปทูตประจำกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส.

พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาในพระราชทินนามเดิม และในปีนี้ได้เลื่อนขึ้นเป็นอัครราชทูตประจำ ประเทศฝรั่งเศส อิตาลี สเปญ และรัสเซียรวม ๔ ประเทศ ระวางประจำอยู่ที่กรุงปารีสรัฐบาลได้มอบให้เป็นผู้จัดการออกพันธบัตรกู้เงินในประเทศอังกฤษ ให้เป็นข้าหลวงไปประชุมในเรื่อง Peace Conference ในกรุงเฮกส์, พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ดำริทำโค้ดโทรเลขเพื่อใช้ในราชการทูต ชื่อ "สุริยาโค้ด" เล่มหนึ่ง และ "สยามมาตูโต" เล่มหนึ่ง ซึ่งได้ใช้ในราชการตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๗ จนถึงทุกวันนี้ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับมอบอำนาจให้เจรจาและลงนามในสัญญากับฝรั่งเศสฉะบับลงวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๖ จนฝรั่งเศสถอนทหารไปจากจันทบุรีหมดเมื่อวันที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๗ ถัดใน พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้รับมอบอำนาจให้ทำและลงนามในสัญญาทางพระราชไมตรี ระวางสยามกับอิตาลี คือสัญญาฉะบับลงวันที่ ๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๘ นอกจากนี้ได้เป็นผู้ช่วยเหลือในการเจรจากับอังกฤษเกี่ยวกับ เรื่องเมืองกลันตันเมืองตรังกานู

พ.ศ. ๒๔๔๘ กลับเข้ามารับราชการตำแหน่งผู้รักษาราชการแทนเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ รับราชการในตำแหน่งนี้อยู่ ๑ เดือนก็ทรงกรุณาโปรดเกล้าฯ

ให้เป็นเสนาบดี ใน พ.ศ. ๒๔๔๙ ย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ระวางเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ได้เป็นผู้ดำริเปลี่ยนมาตรฐานการเงิน จากมาตราเงินเป็นมาตราทองคำ และคิดทำสตางค์ขึ้นใช้ในประเทศ กับได้จัดให้ยกเลิกการทำผีนโดยวิธีให้นายอากรผูกขาดมาให้รัฐบาลประกอบการเอง ซึ่งทำให้รายได้ของประเทศเพิ่มขึ้นมาก

วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้กราบถวายบังคมลาออกจากราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ แต่ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๙ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เป็นองคมนตรี

เมื่อสยามได้มีการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญแล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้เป็นรัฐมนตรี พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้ไปช่วยราชการกระทรวงการต่างประเทศ และรับราชการอยู่ในตำแหน่งรัฐมนตรีตลอดมา.

พระยาสุริยานุวัตรถึงแก่อนิจจกรรมเมื่อวันที่ ๓๐ กันยายน พ. ศ. ๒๔๗๙ เวลา ๑๑.๕๐ นาฬิกา คำนวณอายุได้ ๗๔ ปี ๕ เดือนกับ ๑๐ วัน ได้รับพระราชทานโกศไม้สิบสองเป็นเกียรติยศ.

ในระวางที่รับราชการ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยาม และต่างประเทศที่ควรระบุดังต่อไปนี้

(ไม่ทราบปี) เครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้น ๓ ชื่อ "มัณฑนาภรณ์"

พ.ศ. ๒๔๓๔ ตราคุรุกีชื่อ "ออสมานี"

ตราอิตาเลียชื่อ "มงกุฎอิตาเลีย"

ตราเยอรมันชื่อ "มงกุฎปรุสเซีย"

ตารัสเซียชื่อ "เสนต์แอนน์"

ตากรีซชื่อ "เสนต์ซาเวียร์"

พ.ศ. ๒๔๓๕ ตราดันมาร์คชื่อ "เดเนบรอก" (เซอวาเลีย)

พ.ศ. ๒๔๓๗ ตราวัสเซียชื่อ “เส็นต์สตานิเลาส์”

พ.ศ. ๒๔๓๗ ตราเยอรมันชื่อ “นกอินทรีย์แดง”

ตราสวิเดนและนอรเวย์ชื่อ “โปลาร์สตาร์”

พ.ศ. ๒๔๔๐ ตรามงกุฎสยามชั้น ๒ ชื่อ “จุลสุราภรณ์”

ตราแกรนด์ครอสส์ “มงกุฎอิตาเลี่ย”

พ.ศ. ๒๔๔๒ ตรา “ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ”

ตราวัสเซียชื่อ “เส็นต์แอนน์” ประดับเพ็ชร์

พ.ศ. ๒๔๔๖ เหรียญทองที่ระลึกกรุงสเปญ

พ.ศ. ๒๔๔๗ ตรา “มหาวราภรณ์ช้างเผือก”

เหรียญทองเข็มศิลปวิทยาและเข็มราชการแผ่นดิน

เข็ม “ส.ผ.” ประดับเพ็ชร์

พ.ศ. ๒๔๕๐ เข็มอักษรเสด็จประพาสยุโรป

พ.ศ. ๒๔๕๓ เหรียญรัตนาภรณ์ “จ.ป.ร. ชั้น ๓” ทองลงยา

(ไม่ทราบปี) เหรียญรัตนาภาณ์ “จ.ป.ร. ชั้น ๓”

พระยาสุริยานุวัตร มีบุตรและธิดากับคุณหญิงฉันจี สุริยานุวัตร ท.จ. รวม ๗ คน ถึงแก่กรรมแล้ว ๔ คน ที่เหลืออยู่ ๓ คน คือ คุณลำจวน บุนนาค ท.จ., หลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย์ (กระจ่าง บุนนาค) และนายประจวบ บุนนาค.

พระบรมราโชวาท

และ

พระราชหัตถ์เลขา

๑

พระบรมราโชวาท

มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งเฉพาะพระยาสุริยานุวัตรว่า เมื่อเสด็จประทับอยู่ศาลาว่าการทดสยามกรงลอนดอน พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ในราชการทั้งปวงซึ่งได้ทรงทำอยู่บัดนี้ เป็นการทำไปโดยคนทั้งหลายเชื่อฟัง ไม่มีหลักฐานที่ตั้ง แลเป็นการเหลือกำลังที่จะทำให้ตลอดได้ แลว่าตามควรก็มิใช่น่าที่ซึ่งจะทำ ทั้งมีความปรารถนาที่จะกลับเข้าไปยังกรุงเทพฯ เยี่ยมมารดาและบุตรภรรยา จึงขอพระราชทานปลดเปลื้องราชการ ให้มีผู้อื่นทำเป็นน่าที่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับตามคำที่กราบบังคมทูลขอนั้น

บัดนี้ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า การซึ่งเกี่ยวในน่าที่ เฉพาะตัวพระยาสุริยานุวัตรแลในน่าที่ราชทูตสยาม ประจำสำนักเวอไซด์อยู่สองอย่าง อย่างหนึ่งคือ ราชการทูต อย่างหนึ่งคือ การเล่าเรียน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอแลพระเจ้าลูกยาเธอ

ราชการในน่าที่ราชทูตแต่นี้สืบไป พระยาสุริยานุวัตรมีอำนาจเต็มตามน่าที่ซึ่งจะปฏิบัติราชการตามแบบอย่างซึ่งราชการทูตประจำพระนครทั้งหลายประพฤติ เป็นผู้รับผิดรับชอบเต็ม ไม่ต้องพึ่งบังคับบัญชาผู้หนึ่งผู้ใด มีราชการซึ่งจะบอกไปมา ให้บอกไปยังกระทรวงในกรุงเทพมหานคร

อนึ่งการเล่าเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฤๅจะมีพระเจ้าลูกยาเธอซึ่งจะได้ทรงไปเล่าเรียนอยู่ในประเทศใด ซึ่งเกี่ยวแก่น่าที่ราชทูต การซึ่งจะจัดการเล่าเรียนมีเบิกเงินเป็นต้น ได้ทรงมอบให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เป็นผู้จัดการทั่วไป แต่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เป็นผู้อยู่ในประเทศอื่นได้พระราชทานพระบรม

ราชานุญาตไว้ว่า ให้พูดตรงไปมากับครู ฤๅผู้พิทักษรักษาก็ได้ พูดกับราชทูตประจำประเทศนั้น ๆ ด้วยก็ได้ ซึ่งพระราชทานพระบรมราชานุญาตดังนี้ด้วยทรงพระราชดำริห์ว่า ถ้าการที่จะตรวจตรา ฤๅจะสืบสวนให้ได้แน่นอน พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์จะเที่ยวเวิ่งไปทุกเมืองไม่ไหว ให้พระยาสุริยานุวัตรเป็นผู้ตรวจตราไต่สวน ชี้แจงความคิดเห็นที่ควรประการใดแก่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์แลถ้าหากว่าจะเป็นการง่ายสดวก ให้เป็นผู้พูดจากับครูฤๅผู้พิทักษรักษา อย่าให้ถือว่าเป็นหน่าที่ของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ผู้เดียว

ให้ถือเป็นหน่าที่อีกอย่างหนึ่ง เฉพาะตัวซึ่งจะคอยตรวจตราระวังความประพฤติของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระเจ้าลูกยาเธอ เพื่อจะไม่ให้ตกไปในทางความประพฤติชั่วอันจะไม่เป็นที่ตั้งแห่งความศุขสำราญในพระองค์ก็ดี เป็นที่เสียชื่อเสียงก็ดี เป็นเหตุให้เพลิดเพลินไม่เอาการก็ดี ให้มีอำนาจที่จะตักเตือนแลจะบ้องกันผู้หนึ่งผู้ใดซึ่งจะชักชวน ด้วยคำห้ามปราม อาไศรยพระบรมราชโองการนี้เป็นที่ตั้ง ให้ถือเป็นหน่าที่ ว่าเมื่อบ้องกันห้ามปรามไม่ได้ ให้มีใบบอกกราบบังคมทูลให้ทรงทราบฝ่าธองจุลีพระบาท อย่าให้มีความหวาดเกรงกลัวผู้หนึ่งผู้ใดเป็นอันขาด

พระบรมราโชวาทพระราชทานไว้ที่เมืองเนเบิล

วันที่ ๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๖

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป ร.

๒
พระราชหัตถเลขา

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยเราได้คิดจะเขียนหนังสือไปถึง ตั้งแต่เมื่อมิสเตอรดอแรดเข้ามาถึงใหม่ๆ แต่การยังไม่เป็นดกลงเรียบร้อยและติดการงานวุ่นอยู่ จึงได้รั้งรอมา ขอขอบใจที่ฝากรูปเข้ามาให้----------

กรมหมื่นดำรงที่จะออกไปนั้นก็เป็นอันยังไม่มีกำหนด แต่การซึ่งถูกชายเด็กจะไปอยู่รัสเซียนั้นได้กำหนดไว้กับเอมเปรอว่าในเดือนเมก็จะต้องให้ไปตามกำหนด พระยาสุริยาจะต้องเป็นผู้ภาไปส่ง ผู้ซึ่งจะไปอยู่ด้วยนั้นเดิมข้างฝ่ายกรุงเทพฯ นั้น กรมหลวงเทวาวงษประสารว่า ซึ่งถูกชายเด็กจะไปอยู่ที่รัสเซียอันเป็นที่ไม่มีทูต กลัวจะเป็นที่เปลี่ยวเปล่า อยากจะให้ตั้งทูตเสีย พอประจวบกับที่ฝ่ายพระยาสุริยาจะขอให้มิสเกรตารีอยู่ในรัสเซียคนหนึ่ง จึงได้เลือกพระพรหมสุรินทร์ผู้เป็นที่พระยาชลบุรานุรักษ จะให้เป็นผู้ไปอยู่ แต่ที่จะเป็นสิเกรตารี่ก็เห็นว่าต่ำกว่าบรรดาศักดิ์แลความสามารถ อีกประการหนึ่งถ้าเป็นสิเกรตารี่ก็จะไปเป็นคนผู้น้อยอยู่ห่างๆ ไม่ใคร่ได้เข้าสมาคม จะไม่ได้ประโยชน์ในทางราชการอันใดนัก อีกอย่างหนึ่ง เมืองรัสเซียกับเรา ไม่มีผลประโยชน์อไรถึงกัน เมืองที่มีประโยชน์ถึงกันก็ไม่ตั้งชาร์เยดาแฟร์ก็จะจะส่อให้เห็นว่าไม่มีอย่างอื่นนอกจากราชการที่สำคัญ จึงเห็นพร้อมกันว่าควรจะให้เป็นพระอภิบาล คือ เกาวเนอร์ แต่จะขอให้เข้าใจกันว่า เมื่อมีราชการอันใด ให้เป็นพระยาชลพูดจาได้เหมือนอย่างเช่นชาร์เยดาแฟร์ด้วย ฤารับคำสั่งเราให้เพ็ททูตอันใดได้ ในทางไมตรีเป็นคนอยู่ในกระทรวงวัง แต่เกียวร่วมกับทูตฝรั่งเศษในทางราชการด้วย ถ้าหากต่อไปภายน่า ควรจะย้ายไปเป็นทูตเยอรมันก็จะได้ย้ายไป

แต่มีข้อสงไสยอยู่ข้อหนึ่ง ว่าเอมเปรอจะเป็นที่พอพระไทยฤาไม่ในการที่เราจะตั้งคนของเราไปเป็นเกาวเนอร์ เพราะเอมเปรอรับไว้จะจัดหาเองเสียแล้ว จึงได้คิดจะมีหนังสือไปถึงเอมเปรอหารือตรงตัวทีเดียวตามความคิดที่จัดนี้ แต่อยากทราบด้วยว่าเขาจะจัดให้เรียนอย่างไรอยู่อย่างไร แต่ครั้นจะให้พระยาสุริยาไปฟังดู ก็เห็นว่าที่ปารีสเวลานี้ไม่มีใคร และจะต้องไป ๒ ครั้งเป็นความลำบาก จึงตกลงเป็นแต่ให้ส่งหนังสือไปให้เอมเปรอ แต่ถ้าพระยาสุริยาจะสืบสวนพังดูที่เคานมุราเวียฟ ฤาทูตรัสเซียในปารีสได้ด้วยก็จะเป็นการดี ถ้าเห็นประการใดแลได้ความประการใดขอให้บอกมาให้ทราบ

หมู่นี้ร้อนเต็มที รู้สึกไม่ใคร่สบายแต่ไม่ได้เจ็บไข้อันใด ขอฝากความรฦกถึงจีด้วย ปานนี้จะมีจวนออกลูกแล้วฤา หวังใจว่าคงจะเป็นที่เรียบร้อย ถ้าออกลูกเมื่อใดขอให้บอกให้ทราบด้วย มาเห็นพี่น้องในนี้ก็คิดถึง ได้บ่นถึงเป็นหลายครั้ง

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป ร

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๓๐ มีนาคม ร.ศก ๑๑๖

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยตามหนังสือที่มีไปถึงวันที่ ๑ มีนาคม บอกว่าจะเชิญหนังสือถึงเอมเปรอรัสเซีย บัดนี้ได้เชิญส่งออกไปแล้ว ขอส่งสำเนามาให้ทราบด้วย กำหนดวันกว่าหนังสือจะไปถึงพระหัตถ์เอมเปรอ แลกำหนดที่ลูกชายเด็กจะไปนั้นอยู่ข้างจะคอแจอยู่ กลัวว่าจะไม่ทันได้รับตอบมาถึงกรุงเทพฯ ความมุ่งหมายว่าถ้าเอมเปรอได้ทราบหนังสือนั้นแล้ว ประทานกำหนดโดยทางเคานมุราเวียฟฤๅทางทูตที่ปารีส ให้พระยาสุริยาทราบก่อน ดังเช่นเมื่อเรามีหนังสือไปนัดขอเฝ้าที่ดามสตาส ก็จะเป็นการทันท่วงทีดี แต่จะมุ่งหมายว่าเอมเปรอจะนัดหมายเช่นนั้น ก็ไม่ได้อยู่เอง เพราะการที่เราจะไปเฝ้ากับที่ลูกชายเด็กจะไปเล่าเรียนย่อมเป็นการผิดกัน ควรที่พระยาสุริยาจะคเนว่าหนังสือถึงเอมเปรอแล้ว ก็ต้องไต่ถามสืบสวนดูในการที่จะโปรดอย่างไร ถ้าได้ความในการที่คิดจัดการเล่าเรียนอย่างใด จะให้อยู่อย่างใด บอกมาให้ทราบก่อนไปก็เป็นดี แต่ถ้าหากว่าเขายังไม่ได้จัดอันใดจนกว่าลูกชายเด็กจะไปถึง ถ้าเขากำหนดให้ไปเมื่อใด ก็อย่าต้องรอมีใบบอกเข้ามาฟังคำสั่งก่อน ให้ไปตามกำหนดที่นัด เป็นแต่มีโทรเลขเข้ามาพอให้ทราบก็ได้ การที่จะไปนั้นถึงจะตกไปจนปลายเดือนเม ฤๅต้นเดือนยูน ก็ดี จะได้หนาวน้อยลง ซึ่งริบร้อนทั้งนี้เพื่อจะไม่ให้เสียวาจาที่ทูลเอมเปรอไว้ว่าจะให้ไปเดือนเม การทั้งปวงที่จะจัดในเรื่องลูกชายเด็กจะไปครั้งนี้ มีความหวังใจในพระยาสุริยา ว่าจะคิดจัดการทั้งปวงให้รอบคอบ และเป็นการดีได้ตลอดทุกประการ ถึงว่าจะมีพระยาชลไปอยู่ที่นั้นแล้วก็ยังไม่พ้นจากน่าที่ของพระยาสุริยา ตามคำสั่ง

ที่ได้ให้ไว้ที่เมืองเนเปอล เพราะฉนั้นถึงการต่อไปภายน่าขอให้เป็นธุระอยู่ให้ตลอดทุกเมื่อ

อนึ่งรูปที่ถ่ายสำหรับโปรเฟสเซอรเยลี มาถึง ก็ไม่มีเวลา ว่าง จึงได้ถ่ายส่งไป บัดนี้ได้สั่งให้กรมหมื่นสรรพสาตรส่งออกไปให้ แต่ท่าทางที่นั่งนั้นเวลานั่งเป็นอย่างไรไม่รู้สึกตัว กรมหมื่นสรรพสาตรเป็นผู้จัดให้นั่ง แต่ครั้นเมื่อพิมพ์มาแล้วดูนอนกะเท่เล่ไป จะถ่ายใหม่ก็ขเกียจเต็มที แก่จู้จี้มามากแล้ว ขอให้ช่วยคิดอ่านปลอบโยนให้แกจับนั่งเอาเองบ้าง อย่าให้ต้องถ่ายซ้ำซากอีก

อนึ่งเมื่อกลับมาครั้งนี้ เจ้านายขุนนางมากด้วยกัน ขอให้ถ่ายรูปพร้อมกับแม่เด็กได้ถ่ายแล้ว แต่ยังพิมพ์มาได้แต่แผ่นเดียว เมื่อได้มาเมื่อใดจะส่งไปให้เป็นส่วนให้แก่ตัวพระยาสุริยา แลถ้าหากว่ารูปที่เขียนนั้นได้ดีอยากจะเขียนสักแผ่น ๑ แต่ถ้าจะเขียนเท่าตัวกลัวจะเปลืองเงินมากนัก เมื่อได้รูปมาแล้วจึงจะส่งออกไปหาริอพระยาสุริยาต่อภายหลัง.

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป ร

ที่ ๒/๗๔ พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๔ เมษายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๗

ถึงพระยาสุริยานุวัตร ด้วยตั้งแต่ได้ส่งหนังสือถึงเอมเปรอออฟรัสเซีย

ในการเล่าเรียนของฉกชายเด็กแล้ว จนบัดนี้ยังไม่ได้รับข่าวคราวว่าหนังสือ

นั้นได้ไปถึงปารีศแล้วฤๅยัง ฉลองว่าเอมเปรอมีรับสั่งให้ฉกชายเด็กไป ก็จะ

เกิดขัดข้องด้วยขาดพระยาชล จึงได้เร่งให้พระยาชลออกไป จะได้ออกจาก

กรุงเทพฯในวันที่ ๒๗ เดือนนี้

พระยาชลออกไปครั้งนี้ ได้ถือหนังสือนำไปถวายเอมเปรอ ฉบับ ๑

แลได้รับพระบรมราโชวาทไปด้วย ๒ ฉบับ ได้คัดสำเนาส่งมาให้ทราบ

ด้วยแล้ว

การที่จะนำฉกชายเด็กไปรัสเซีย ให้พระยาสุริยาเป็นผู้นำไปดังเช่น

ได้สั่งมาแต่ก่อน แลให้ดูแลจัดการเล่าเรียนของฉกชายเด็กตามซึ่งเปน

น่าที่เกี่ยวข้องแก่ทูต ตามคำสั่งที่ได้ให้ไว้ที่เมืองเนปอล แลช่วยจัดการหา

ที่ซึ่งจะเป็นที่พระยาชลอยู่ให้พอสมควร แลคิดจัดการที่จะติดต่อกันในระหว่าง

ทูตกรุงปารีศกับพระยาชล ตามที่จะเป็นประโยชน์แก่ราชการ ซึ่งจะพึงให้

มีประโยชน์ได้ เมื่อได้ไปจัดการแลเห็นการประการใด ขอให้ชี้แจงความคิด

เห็น ซึ่งเป็นการพูดกันเฉพาะตัวเข้ามาให้ทราบด้วย.

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป ร

ที่ ๔/๓๒๙ พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๑๙ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๓๗

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑๔ เดือนพฤศภาคม ว่าด้วยให้พูดจาจัดการที่ถูกชายเด็กจะไปรัสเซีย ส่งสำเนาหนังสือมีไปมากับเคานต์มุราเวียฟ ๔ ฉบับ ทั้งสำเนาภาษาฝรั่งเศส

ครั้นเมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายนได้รับโทรเลขพระยาสุริยาฉบับ ๑ วันที่ ๑๗ ได้รับโทรเลขเอมเปรอฉบับ ๑ พระยาสุริยาฉบับ ๑ ได้มีตอบไปในวันเดียวกันทั้ง ๓ ที่เอมเปรอแลพระยาสุริยา ลงวันที่ ๑๘ ได้คัดสำเนาโทรเลขทั้งปวงนั้นส่งมาด้วยแล้ว

ในเบื้องต้นนี้ ขอชอบใจพระยาสุริยา ที่ได้ตั้งใจแลรับว่าจะเอาใจใส่ในความศุขความเจริญแลเป็นธุระรับผิดรับชอบในการที่ถูกชายเด็กจะไปอยู่รัสเซียทุกประการตลอดไปนั้น การที่ถูกจะไปอยู่ในรัสเซียถึงว่าจะเป็นที่เชื่อใจมั่นคงในน้ำพระไทยอันดีของเอมเปรอเพียงใด จะมุ่งหมายเอาว่า การขัดข้องเด็กน้อยจะไปกวนฤๅทำอย่างไรจะดียิ่งขึ้นแลจะเป็นที่เสียไป จะไปหาวิธีอื่นไม่ได้อยู่เอง เมืองรัสเซียเป็นระยะทางห่างไกลไม่เหมือนประเทศอื่นๆ ดูจะเป็นที่เปลี่ยวเปล่ามาก ถ้ามีผู้ซึ่งเป็นธุระดูแลแลช่วยแนะนำในทางที่ควรไม่ควรอยู่ ก็เป็นที่เบาใจเป็นอันมาก

การซึ่งพระยาสุริยาแนะนำให้ตั้งนายนกยูง เป็นเยนดลแมนออฟดิเชมเบอร์ของถูกด้วยนั้น เป็นการสมควรแล้ว ได้สั่งให้กระทรวงวังส่งแบบเสื้อยศมหาดเล็กชั้นที่ ๔ ออกไปยังพระยามหิบาลบริรักษ์แล้ว หวังใจว่าคงจะได้รับข่าวคราวเป็นรายงานอันละเอียดจากพระยาสุริยาในเรื่องไป รัสเซียครั้งนี้ในภายน่า

รูป ๒ คน เช่นที่ส่งไปนั้นพเอินมอนดโปนี่ทำส่งเข้ามาเป็นถ้วยแผ่น ๑ เป็น พมพ์กระดาษแผ่น ๑ เอารูปที่ถ่ายเมื่อไปครั้งนั้นแลรูปแม่เล็กเช่นเอาไปให้เขาฉาย ต่อนั้งเข้าด้วยกัน วางท่าวางทางดีกว่ารูปที่เราถ่ายจริง ๆ แต่ครั้นจะส่งออกไปให้ดูก็ป่วยการด้วยเห็นว่าพระยาสุริยาสั่งไปที่เชคโยคงจะได้ง่ายกว่า เอาไปเทียบดูก็ดี

มีความยินดีที่ได้ทราบว่า จ๋ออกลูกเป็นผู้ชายสบายดี เพราะเหตุว่าเด็กคนนี้เกิดใกล้พระเนตรพระกรรณอยู่ จึงได้ฝากเหรียญทองคำที่รฤกในการราชสมบัติเท่าพระพุทธยอดฟ้าออกมาให้เหรียญหนึ่งเป็นของขวัญ เพราะเหตุที่ผู้ได้เหรียญทองเช่นนี้มีน้อย

อนึ่ง รูปแบบซึ่งช่างฝรั่งเศษนั้นสำหรับไปถ่ายลงเป็นเหรียญที่รฤกครั้งนั้น ได้พูดกับพระยาสุริยาว่าจะให้ทำพิมพ์หล่อทองแดงเท่าขนาดใหญ่ส่งเข้ามา ขอให้คิดอ่านว่าให้เขาทำให้ตลอด เพราะมีคนพอใจกันอยู่มาก ว่าตั้งแต่เห็นรูปนั้นรูปหล่อมา ยังไม่เห็นดีเท่ารูปนั้นเลย ถึงจะมีมาหลายอันก็คงมีผู้ชอบ

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์

๖

ที่ ส/๒๕๐

พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๗ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๒ กรกฎาคม บอกรายการที่ได้ไปส่งลูกชายเล็กที่เมืองเซ็นตบีเตอร์ส เบิกส่งสำเนาใจความขัดบังคับโรงเรียนมหาดเล็กแลใบตรวจอาการร่างกายของลูกชายเล็กฉบับ ๑ นายพุ่มฉบับ ๑ แลมีความเห็นรายการที่ได้ไปเห็นแลได้ไปจัดการไว้ โดยละเอียด ได้นำหนังสือนั้นแจ้งให้พระราชินี แลเจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่ทราบ ต่างคนมีความชื่นชมยินดี เป็นที่พอใจในการที่เป็นไป แลรู้สึกขอบคุณพระเจ้าเอมเปอเรอแลพระอรรคมเหษี แลมีความพอใจในการซึ่งพระยาสุริยาได้จัดได้ทำนั้นเป็นอันมาก ส่วนตัวเราให้รู้สึกความเดือดร้อนรำคาญใจด้วยการที่เอมเปอเรอต้องออกเงินใช้จ่ายในการอย่างนี้แลการเล่าเรียนของลูกแลคนที่ไปด้วย ยิ่งเสียกว่าที่เราต้องออกไปเป็นอันมาก ดูเป็นอันบุญคุณซึ่งจะหาช่องโอกาศที่จะใช้ได้โดยยาก เราได้คิดกะตัวว่าจะเป็นเช่นนั้น จึงได้ทูลเอมเปอเรอในเรื่องที่จะออกเงินทองเองถึง ๒ ครั้ง ก็ห้ามตัดเสียทีเดียวไม่ให้พูดว่าขอให้จัดเองเถิด ก็ไม่รู้ที่จะทำประการใด ได้มีโทรเลขขอบใจเอมเปอเรอในวันเมื่อได้รับหนังสือพระยาสุริยาฉบับ ๓ ได้ส่งสำเนามาให้ดูด้วยได้ตั้งใจว่าจะเขียนหนังสือตามไปเป็นการคร่าวออดแอดในข้อที่เปลืองพระราชทรัพย์นั้น ก็ยังหาได้เขียนไม่ด้วยเวลานั้นฝนชุกเป็นไข้หวัดไม่สบายมาหลายวัน การที่รอไว้ยังไม่ได้ตอบหนังสือพระยาสุริยาก็หมายจะบอกเรื่องให้ตลอดทีเดียว

พิเคราะดูการเล่าเรียนตามที่จัดไว้นั้นเป็นที่พอใจยิ่งนัก ได้ให้จิระดู ก็เห็นว่าดีกว่าที่เดนมารกซึ่งตัวได้ไปเรียนมาในกระบวนสอนเยเนราลนอเลด เห็นว่าไม่มีโรงเรียนอื่นจะสอนมากเท่า เป็นแต่สอนการทหารนั้นน้อยกว่า

ส่วนการที่ตรวจตรารักษาพยาบาลก็ดูกวดขันแข็งแรงมาก ยิ่งได้ทราบการบริหารรักษาเมื่อคราวน้ำ ก็ยิ่งปรากฏเป็นพยานชัดเจนขึ้นเป็นทิบันเทาความวิตกไปเป็นอันมาก

การซึ่งพระยาสุริยาได้แนะนำพระยามหิบาลให้อุดหนุนกับตันครูถอฟนั้นเป็นการชอบยิ่งนัก แลการที่ได้พูดจาฝากฝั่งในที่ต่าง ๆ คงจะเป็นการมีผลทราบถึงพระเนตรพระกรรณทุกแห่ง ในที่สุดมีความพอใจที่ได้ทราบความเห็นในทางสังเกตของพระยาสุริยาด้วย เรื่องความประพฤติแลความเป็นอยู่อย่างไรของถูกชายเด็กซึ่งควรจะเป็นที่เชื่อฟังในความสังเกตโดยไหวพริบของพระยาสุริยา ขอให้คอยสอดส่องฟังการที่จะดำเนินสืบไปภายน่าบอกเข้าให้ทราบเนือง ๆ

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

ที่ ๘/๕๓

พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๒๗ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้รับหนังสือลง วันที่ ๘ กรกฎาคม บอกข่าวเรื่องลูกชายเล็กตกม้า ส่งหนังสือมาด้วย ๒ ฉบับนั้น ได้ทราบตลอดแล้ว การซึ่งมีเหตุขนดังนี้ ก็เป็นเหตุที่น่าเสียดายอยู่ แต่เป็นการที่จะแก้ไขอย่างไรไม่ได้ มีอยู่อย่างหนึ่ง ที่ได้ปรากฏเห็นความเมตตาปรานีเอื้อเฟื้อของเอมเปอเรอแลเอมเปรสปรากฏไม่แต่เฉพาะพวกเราตลอดไปจนถึงผู้อื่นซึ่งดูเป็นการเอิบหูฟังอยู่ด้วยกันทั่วไป เป็นพยานให้เห็นว่า ความรักใคร่ในระหว่างเรากับเอมเปอเรอนั้น หาได้เป็นแต่ฝ่ายเราเดียกดกายข้างเดียวไม่ ไม่เป็นช่องที่ผู้ใดผู้หนึ่งจะกล่าวว่า สะใจที่ทะเยอทะยานมากเกินไป ขอให้พระยาสุริยารักษาทางที่ได้เคยมีหนังสือไปมากับเคานต์เกเธอให้ติดต่อกันไว้ เพื่อจะให้ได้รับข่าวคราวเป็นรายงาน ๓ เดือน ฤๅรายงานกึ่งปีจากเขาส่งไปภายน่าได้จะเป็นการดี

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป ร.

ที่ ๑๒/๕๔๘ พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๗ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๘

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยตามที่ได้ปฤกษาพร้อมกัน เห็นสมควร
ว่าจะตั้งทูตเฉภาะกรุงรัสเซีย แลได้ตั้งพระยามหิบาลเป็นอรรคราชทูต ดัง
ซึ่งจะได้ทราบความจากกระทรวงนั้นแล้ว เพราะฉนั้นการเล่าเรียนของฉก
ชายเล็ก ซึ่งได้มอบให้พระยาสุริยานุวัตร โดยน่าที่ราชทูตประจำเมืองนั้น
แลโดยความไว้วางใจในตัวพระยาสุริยาด้วยนั้น จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้อง
มอบให้แก่พระยามหิบาลบริรักษ์ผู้เป็นราชทูตใหม่ ให้พระยาสุริยานุวัตร
มอบหมายการเล่าเรียนทั้งปวงให้พระยามหิบาล แต่พระยาสุริยาเป็นผู้ที่ได้
เคยไปจัดการ แลได้รู้จักผู้คนในรัสเซียมาก ขอให้พังข่าวคราวต่อไปตามซึ่ง
ได้เป็นที่ไว้ใจมาแล้ว ถ้าทราบการแลเห็นการประการใด ขอให้บอกข่าว
คราวมาให้ทราบจะเป็นที่พอใจแลขอบใจเป็นอันมาก

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๙/๙๙๙ พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๙

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้รับหนังสือลง วันที่ ๒๒ กันยายน นั้น แล้ว มีความชอบใจมากในการที่ได้ เอาใจใส่ ดูแล ลูกในเวลาที่ไป ฮอลิเด ในปีนี้ คงจะต้องไปทั่วหน้า เพราะเป็นเวลาการเอ็กสฮิบิชัน และมีความ เสียใจที่ได้ทราบว่าลูกพระยาสุริยาพลอยเจ็บด้วยเพราะคิดคิดถึง อาการที่เป็นคิดถึงบ้านนี้ เคยเป็นมาตั้งแต่อยู่ใน บางกอกแล้ว เมื่อเจ็บไข้กำลังน้อยจึงได้เป็นขึ้นอีก

ในการเรื่องที่จัดให้ลูกไปเที่ยวนี้ได้รับ หนังสือมิสเตอเวอนี ตักเตือนในเรื่องที่เห็นควรจะมีฝรั่งซึ่งเป็นที่ควรไว้ใจเช่น เคยแนะนำมาขึ้นใหม่อีกคนหนึ่ง ได้ไต่ถามพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ฟังความเห็นที่เขาเคยจัดการมา ก็ยังเห็นไปไม่ตลอดอย่างหนึ่ง คือว่าลูกเดียวนี้ต่างคนต่างเข้าโรงเรียน ไม่ได้อยู่บ้านไปรเวตเหมือนอย่างแต่ก่อน จะเช่าบ้านไว้ให้มีผู้อยู่ประจำเป็นที่สำหรับลูกไปพักเช่นบ้านที่ให้ เคอแนลฮยูมอยู่ประจำ ฤๅเช่นบ้านมิสเตอพีฟ ก็มีเวลาน้อยนักที่ลูกจะได้ มาพักเฉพาะต่อเวลาฮอลิเด อีกประการหนึ่งเล่าเมื่อเวลากลับมาจากที่เล่าเรียนเช่นนั้น ให้ออกไปอยู่บ้านนอกซึ่งเป็นที่ไม่มีอะไรจะดู ก็ย่อมไม่เป็นที่พอใจ แลพระยาวิสุทธิเห็นว่าควรจะถือเอาโอกาสนั้น ให้ได้ไปเห็นที่ต่างๆ ประเทศต่างๆ เป็นการเรียนอีกส่วนหนึ่ง พระยาวิสุทธิจึงได้จัดการให้แยกย้ายไปตามการที่เห็นว่าจะเป็นประโยชน์เฉพาะตัวผู้หนึ่งผู้ใด แต่ครั้นเมื่อพระยาประสิทธิไปอยู่ใหม่จะจัดการได้ตลอดไป ฤๅเป็นที่ขัดข้องประการใด แลจะมีเหตุอย่างหนึ่งอย่างใดเกิดขึ้น ทำให้มิสเตอเวอนีมีความวิตกวิจารณ์

มากก็ไม่ทราบตลอดไปได้ ฤๅจะเป็นแต่เพราะ ม. เวอน์แลดูแต่ประโยชน์ฝ่ายเด็ก อังกฤษอย่างเดียวถึงอยู่กับไทยมาเท่าใดก็ไม่รู้จักใจก็ไม่ทราบแน่ เห็นว่า พระยาสุริยาเป็นผู้ซึ่งได้รู้จักนิสัยหนาบางในประเทศยุโรปมาก แลมีความคิดพอที่จะสอดส่องในการเรื่องนี้ ขอให้ช่วยสืบสวนสอดส่องดูว่ามีเหตุอันใดเกิดขึ้นแล้ว ฤๅเป็นแต่ ม. เวอน์คิดเห็นตามทางซึ่งเป็นความคิดถูกของเขา อีกประการหนึ่ง ขอให้ออกความเห็นว่าจะควรจัดการประการใด ซึ่งจะเป็นเครื่องป้องกันความเสียหายแลให้เป็นคุณแก่เด็กทั้งปวงเหล่านี้ อีกประการหนึ่งในการที่จะให้ไปเที่ยวดูการในประเทศอื่นเช่นพระยาวิสุทธิคิดนั้นก็ดีอยู่ พระยาสุริยาจะช่วยจัดการเหล่านี้ได้สักเพียงใด ขอให้บอกมาให้ทราบจะเป็นที่ชอบใจมาก

อนึ่งเรื่องกับดันครูดอฟนั้นเป็นที่น่าเสียใจอยู่ ได้รับหนังสือพระยามหิบาลว่า จะคิดจัดการไม่ให้เป็นอันเราพ้องร้องโดยตรง จะได้คอยพิจารณาต่อไป การซึ่งคนหนุ่มๆในประเทศรัสเซียประพฤติตัวเป็นคนฉุนหลงเช่นกับดันครูดอฟโดยมากนั้นก็เป็นความจริงที่ได้เห็นปรากฏอยู่ ให้พระยาสุริยาคอยสอดส่องพิจารณาเหตุการณ์แล้วบอกมาให้ทราบในความประพฤติเป็นไปของลูกชายเด็ก ขออย่าให้ถือเสียว่าไม่ใช่น่าที่ ถ้าควรจะตักเตือนว่ากล่าวอย่างไรก็ให้ตักเตือน แลบอกข้อความเข้ามาให้ทราบโดยเฉพาะตัว หวังใจว่าโดยความจงรักภักดีของพระยาสุริยาคงจะตั้งใจทำการตามน่าที่นี้อยู่เสมอไป

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

๑๐

ที่ ๑/๓๑๙

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย

วันที่ ๔ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๙

ถึง พระยาสุริยานุวัตร

ด้วยเห็นรูปชายบริพัตรถ่ายที่ปารีส ซึ่งฉันจึ
ส่งมาให้สุขุมาณนั้นผอมไป นึกให้วิตกร่ำคาญจะมีโรคไภยอันใดฤๅไม่ แม่ก็
ไม่สบาย ขอให้จัดการตรวจตราดูให้ถ้วนถี่ ฤๅจะเห็นด้วยเหนจเหนื่อย
ลำบากเพราะเราเป็นชาติม้าไทยมา-ใช้อย่างม้าเทศกำลังจะทนไม่ไหวฤๅประการ
ใด ตั้งแต่เกิดร่วงกันพรูๆขึ้นครั้งนั้น รู้สึกไม่ใคร่จะเป็นที่วางใจ ซึ่งสั่งมาที่พระยา
สุริยาเช่นนั้น เพราะอยากจะได้ความเห็นฉะเพาะส่วนตัวด้วย ไม่ใช่แต่ความ
เห็นหมอส่วนเดียว เมื่อหมอแสดงความเห็นอย่างไร พระยาสุริยาเห็นอย่างไร
ขอให้เร่งรีบบอกมาให้ทราบ เพื่อจะได้บันเทาความวิตกโดยเร็วตามที่จะทำได้

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

มากก็ไม่ทราบตลอดไปได้ ฤๅจะเป็นแต่เพราะ ม. เวอนิแลดูแต่ประโยชน์ฝ่ายเด็กอังกฤษอย่างเดียวถึงอยู่กับไทยมาเท่าใดก็ไม่รู้จักใจก็ไม่ทราบแน่ เห็นว่าพระยาสุริยาเป็นผู้ซึ่งได้รู้จักหนาบางในประเทศยุโรปมาก แลมีความคิดพอที่จะสอดส่องในการเรื่องนี้ ขอให้ช่วยสืบสวนสอดส่องดูว่ามีเหตุผลอันใดเกิดขึ้นแล้ว ฤๅเป็นแต่ ม. เวอนิคิดเห็นตามทางซึ่งเป็นความคิดถูกของเขา อีกประการหนึ่ง ขอให้ออกความเห็นว่าจะควรจัดการประการใด ซึ่งจะเป็นเครื่องป้องกันความเสียหายแลให้เป็นคุณแก่เด็กทั้งปวงเหล่านี้ อีกประการหนึ่งในการที่จะให้ไปเที่ยวดูการในประเทศอื่นเช่นพระยาวิสุทธิคิดนี้ก็ดีอยู่ พระยาสุริยาจะช่วยจัดการเหล่านี้ได้สักเพียงใด ขอให้บอกมาให้ทราบ จะเป็นที่ขอบใจมาก

อนึ่งเรื่องกับตันครูดอฟนี้เป็นที่น่าเสียใจอยู่ ได้รับหนังสือพระยามหิบาลว่า จะคิดจัดการไม่ให้เป็นอันเราพ้องร้องโดยตรง จะได้คอยฟังการต่อไป การซึ่งคนหนุ่มๆในประเทศรัสเซียประพฤติตัวเป็นคนฉุนหลงเช่นกับตันครูดอฟโดยมากนั้นก็เป็นความจริงที่ได้เห็นปรากฏอยู่ ให้พระยาสุริยาคอยสอดส่องฟังเหตุการณ์แล้วบอกมาให้ทราบในความประพฤติเบื้องไปของลูกชายเด็ก ขออย่าให้ถือเสียว่าไม่ใช่น่าที่ ถ้าควรจะตักเตือนว่ากล่าวอย่างไรก็ให้ตักเตือน แลบอกข้อความเข้ามาให้ทราบโดยเฉพาะตัว หวังใจว่าโดยความจงรักภักดีของพระยาสุริยาคงจะตั้งใจทำการตามน่าที่นี้อยู่เสมอไป

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๑/๓๑๔

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย

วันที่ ๔ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๙

ถึง พระยาสุริยานุวัตร

ด้วยเห็นรูปชายบริพัตรถ่ายที่ปารีส ซึ่งฉันจึ
ส่งมาให้สุขุมาลน้นผอมไป นึกให้วิตกรำคาญจะมีโรคไภยอันใดฤๅไม่ แม่ก็
ไม่สบาย ขอให้จัดการตรวจตราดูให้ถ้วนถี่ ฤๅจะเห็นด้วยเหนจเหนื่อย
ลำบากเพราะเราเป็นชาติม้าไทยมา-ใช้อย่างม้าเทศกำลังจะทนไม่ไหวฤๅประการ
ใด ตั้งแต่เกิดร่วงกันพรูๆขึ้นครั้งน้ รู้สึกไม่ใคร่จะเป็นที่วางใจ ซึ่งส่งมาที่พระยา
สุริยาเช่นนี้ เพราะอยากจะได้ความเห็นฉะเพาะส่วนตัวด้วย ไม่ใช่แต่ความ
เห็นหมอส่วนเดียว เมื่อหมอแสดงความเห็นอย่างไร พระยาสุริยาเห็นอย่างไร
ขอให้เร่งรีบบอกมาให้ทราบ เพื่อจะได้บันเทาความวิตกโดยเร็วตามที่จะทำได้

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๓/๓

วันที่ ๙ พฤศภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยในหนังสือฉบับนี้จะขอตอบรับแต่จดหมาย
ฉบับลงวันที่ ๔ มีนาคมเรื่องตรวจอาการถูกเป็นต้นเหตุก่อน.

มีความยินดีที่ทราบเรื่องชายบริพัตรไม่ได้มีโรคไภยอันใด ส่วนอีก
๓ คน---------หนังสือก็ไม่ใคร่จะได้รับ ขอให้รวังตักเตือนสักหน่อย
อย่าให้เลยอ้อแอ้เช่นเคยอ้อกันอยู่ว่า ฉันเข้าแช่,ได้ รังสิตน้ัน เป็นคนชโรคมา
แต่เดิมก็ไม่ได้คิดตั้งใจที่จะให้เป็นทหาร ขอให้เรียนวิชาอย่างหนึ่งอย่างใด
ตามที่จะเป็นที่พอใจ และจะเป็นประโยชน์แก่เมืองเรา

การที่จะจ้างผู้ดูแลการเล่าเรียนของดิกน้ัน เป็นอันตกลงตามที่มีเดอ
เวอนิว่าได้มีหนังสือมาฉบับอื่นแล้ว ให้พระยาสุริยามีเสียงที่จะพูดด้วยใน
การที่จะต้องวินิจฉัยทั้งปวง ดิกที่เข้ามากรุงเทพฯ ครั้งน้ี มีเวลาที่ได้
เข้าสมาคมน้อยนัก เพราะเหตุที่ต้องมาพยาบาลแม่ ไปเที่ยวตามที่เดอยู่
เงียบๆเสียโดยมาก ภายหลังมาตัวก็เจ็บเสียเอง จนกระทั่งเวลากลับออกมา
น้ี เวลาที่เหลืออยู่จากน้ัน ก็ไปต้องกับเวลางานเมรุซึ่งเป็นการประชุมใหญ่
เกินไป แลถูกเวลาเราเจ็บเสียด้วยบ้าง จึงนับว่าการมาบางกอกของดิก
อย่างเป็นเคราะห์ร้ายไม่ได้ผลดีในส่วนตัวของเขาเอง แต่นับว่าเป็นการ
กุศลอันใหญ่ที่ทำให้แม่หายเจ็บได้ ถ้าหากว่าไม่มาแล้วไม่มีผู้ใดจะสงไสยว่า
ไม่ตายเลย แลการที่หายน้ัน ไม่มีผู้ใดตลอดจนหมอฝรั่งที่จะคิดเห็นว่าหาย
เพราะยาอไร เห็นพร้อมกันว่าหาย เพราะกินดิกก็เป็นที่ให้มีความยินดีด้วย
กันโดยมาก.

แต่การเล่าเรียนส่วนตัวนั้น เป็นที่น่าสงไสยว่า จะไม่เดินไปสมกับอายุแลเวลา ส่วนลูกเด็กอื่นๆจะเป็นเช่นนี้อีกฤาประการใดทำให้เกิดความสงไสย การที่จะปล่อยให้เด็กเรียนไป แต่ตามลำพังไม่มีผู้ใหญ่คอยจับให้เข้าทางกลัวจะไม่ได้ผลดี ขอให้พระยาสุริยาช่วยไต่ส่วนคิดอ่านดูให้ตลอดด้วย.

กว่าหนังสือนี้จะไปถึงก็คงจะเป็นเวลาอีกน้อยวันซึ่งเราจะกลับเข้าไปถึงกรุงเทพฯ เพราะเหตุนี้จึงยกไว้ให้ดิฉันเล่าให้ฟัง การที่มาครั้งนี้โดยมารักษาตัวแท้ไม่มีความมุ่งหมายในทางราชการอย่างใดเลย นอกจากที่จะดูการปกครองแลการเพาะปลูกในประเทศชวา ซึ่งเป็นที่น่าดูเป็นอันมาก หวังใจว่าพระยาสุริยาแลเมียคงจะมีความสบาย.

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

๑๒

ที่ ๖/๒๒๐

วันที่ ๙ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๗ ขันวาคม ร.ศก. ๑๓๙ ว่าด้วยจะคิดจัดการให้มกุฎราชกุมารแลลูกทั้งปวงที่เล่าเรียนอยู่ในประเทศยุโรปให้ได้ไปดูการงานในประเทศอื่นๆ นอกจากประเทศที่ได้เล่าเรียนอยู่ตามเวลาที่ว่างการเล่าเรียนนั้นได้ทราบแล้ว.

ในเรื่องฮอลิเดปีใหม่เป็นการที่ใกล้เวลาจะตอบไม่ทัน บัดนี้การก็ล่วงไปโดยเรียบเรียอยแล้ว เพราะฉนั้นไม่จำเป็นที่จะต้องกล่าวถึง.

จะว่าแต่ในฮอลิเดน่าร้อนซึ่งมกุฎราชกุมารจะไปเมืองฮอแลนนั้น คงจะได้การรับรองดี---------- ในเยอรมนีมีหลายแห่งที่จะได้การรับรองดีควรจะไปได้.

บุรฉัตรซึ่งจะไปทีกรุบนั้นคงจะเป็นการสดวกดีทุกอย่าง วุฒิไชยได้หนังสือพระยาประสิทธิชั้นหลังว่าจะให้ลงเรือ ถ้าไม่เปนการกีดกันแล้ว ก็ควรจะให้ไปได้.

ชายเพ็ญนั้น ตามที่กะดีแล้ว เป็นสำคัญที่เดียงตัวไหม เพราะเมืองนครราชสีห์มาของเรากำลังจะคิดจัดการอยู่ เด็กๆนอกนั้นที่จะให้ขึ้นไปข้างฝ่ายเหนือ ให้ไปเป็นการเงียบๆพอสมควรแล้ว.

ข้อความข้างท้ายซึ่งพระสุริยาคิดจะให้เรียงรายงานตามที่พึงใจจะทำในบางเรื่องนั้นเป็นการดีแล้ว ขอให้จัดการไปตามที่คิด.

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๕/๒๑๙

วันที่ ๙ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึง พระยาศรียานวัตร ด้วยได้รับจดหมายลงวันที่ ๒๖ ธันวาคม ร.ศก. ๑๓๙ ว่าด้วยการเล่าเรียนของลูกทั่วไป ซึ่งได้เล่าเรียนอยู่ในประเทศยุโรป คิดจะหาช่างผู้ที่มีความรู้เช่นอย่างเคอเนลฮยูมมาเป็นผู้สำหรับตรวจตามความเห็นมิสเตอเวอนี่ที่ส่งมาให้ดูนั้น ได้อ่านตลอดแล้ว

ขอบใจที่ไปตรวจตราการโดยเอื้อเฟื้อแลมีความเสียใจเป็นอันมาก ซึ่งน่าที่แนะนำจัดการเล่าเรียนของลูกได้ขาดไปไม่มี โดยความเชื่อว่าพระยาประสิทธิ์กับมิสเตอเวอนี่จะจัดการด้วยกันได้ เพราะฉะนั้น เห็นสมควรที่จะตั้งผู้จัดการเล่าเรียน ผู้หนึ่งตามความเห็นที่มิสเตอเวอนี่ว่า แต่ในข้อกำหนดซึ่งมิสเตอเวอนี่ร่าง มีผู้อื่นจะเกี่ยวข้องไม่ได้นอกจากมิสเตอเวอนี่เป็นต้น ในข้อท้ายเป็นที่รังเกียจกันอยู่บ้าง เจ้าพระยาอภัยราชาก็ได้เห็นแลเป็นที่รังเกียจอยู่เหมือนกัน ในขณะนี้เจ้าพระยาอภัยราชา กลับออกไปประเทศยุโรปคงจะไปที่อื่นแลน จะได้ปฤกษาตรวจข้อสัญญากับราชทูตแลมิสเตอเวอนี่

เรื่องบุรฉัตรนั้นไม่จำเป็นที่จะต้องเข้ายุนิเวอซิตี้ แต่คงจะเป็นข้อที่งเกี่ยงกันกับมิสเตอเวอนี่มาก เพราะมิสเตอเวอนี่อยากจะหัดให้เป็นคนอังกฤษอย่างเดียว ไม่สู้รู้ประโยชน์ของไทยนัก เรื่องชายเพ็ญซึ่งจะไปเรียนภาษาเยอรมันใหม่นั้นเป็นการเสียเวลา แต่การเพาะปลูกเหล่านี้ทราบว่าที่เยอรมันดี ถ้าเป็นแต่การไปดูจะเป็นประโยชน์ได้ควรไปดู ทางที่จะกลับกรุงเทพฯ นั้นเห็นว่าไม่จำเป็นจะต้องไปถึงอเมริกา เพียงอิยิปต์ ลังกา อินเดียพอแล้ว ยาวานั้นจะไปเมื่อใดก็ไปได้ เพราะเป็นระยะทางใกล้

การที่จะเปลี่ยนมิสเตอเบรานั้นก็เป็นการควรอยู่ มิสเตอเบรานเป็นผู้ได้ต้องตำหนิเมื่อครั้งไปยุโรปคราวหนึ่งแล้ว การอันนี้เกี่ยวข้องด้วยงบประมาณต้องพูดตามทางกระทรวงด้วย แต่ส่วนซึ่งจะจ้างผู้ดูแลการเล่าเรียนของลูกนั้นจะตกลง ประการใด สิ้นไป ภายน่าให้ พระยาสุริยานุวัตร มีอำนาจ ปฤกษา หา ฤๅ ด้วยผู้หนึ่ง

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๗/๓๕๔ พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๒ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๙ มิถุนายน ว่าด้วยการเล่าเรียนของมกุฎราชกุมารนั้น ได้ทราบแล้ว

เจ้าพระยาอภัยราชาก็ได้เขียนหนังสือมาฉบับ ๑ ชี้แจงความเห็นเหมือนกับที่พระยาสุริยาว่า เว้นไว้แต่มิสเตอรเวอน์ได้มีความเห็นคัดค้านไปอย่างอื่น คือจะให้ไปเข้าสตาฟคอเลช ด้วยอ้างว่าจะได้อยู่ที่อากาศสบาย แลจะได้คบออฟีเชอทหาร เล่นยิมนาสติกให้มีความสบาย แลจะเรียนอินเตอแนชแนลลอแลคอนสติตูชแนลลอก็ง่าย แต่รวบรวมใจความจะเข้าสตาฟคอเลชให้ครบกำหนดก็ไม่ได้ เป็นแต่ให้ไปอยู่พอสักว่าชื่อ หรือถ้าจะว่าอีกไนยหนึ่ง เป็นอันไม่ได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขความที่ตกลงกันไว้ เป็นแต่แนะนำตำบลที่ให้ไปอยู่ที่แซนเฮิดก็จะเข้าใจไปได้ เพราะบางทีแกจะคิดเห็นว่าอยู่ลอนดอนจะไม่ดีด้วยกลัวเหตุการต่างๆ เพราะเหตุนี้หนังสือเจ้าพระยาอภัยราชา แลของเจ้าไม่ได้กำหนดที่ชัดเจนว่าจะให้อยู่แห่งใด มีแต่ปรากฏว่าอยู่ลอนดอน

แต่ฝ่ายพระยาประสิทธินั้น เมื่อ ๒ วันนี้กลับโทรเลขถามมาว่าเรื่องที่จะให้ไปเรียนภาษาฝรั่งเศสที่ปารีสนั้นจะตกลงอย่างไร ดูเหมือนไม่ได้รู้การที่ปฤกษากันอย่างไรเลย ไม่รู้ว่าเกิดเหตุอย่างไรกันขึ้น

การเล่าเรียนของมกุฎราชกุมารนับว่าเป็นการสำคัญ ได้ปฤกษากรมหลวงเทวะวงษ์แลกรมหลวงดำรงพร้อมกันเห็นว่า ความเห็นของเจ้าพระยาอภัยราชาแลความเห็นของเจ้า ซึ่งร่วมกันนั้นเป็นการสมควรดีแล้ว จึงตัดสินลงเป็นแน่นอนว่าให้ดำเนินทางตามความคิดนั้น อย่าให้เคลื่อนคลาศ ได้สั่งถึงพระยา

ประสิทธิฉบับ ๓ แถดอบมิสเตอเวอนิ้ฉบับ ๓ ด้วยแล้ว โปรแครมสิ้บไปภายน่า
จนตลอดเวลากลับเข้ามากรุงเทพ ฯ ก็เห็นชอบตามกำหนดนั้นทุกอย่าง เมื่อถึง
กำหนดจะไปเมืองใดเมื่อใด ให้บอกล่วงน่าเข้ามาพอทันที่จะส่งหนังสือฤาส่ง
โทรเลขไปถวายพระเจ้าแผ่นดินนั้น ๆ ตามสมควร

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ส/๓๙๔ พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๗ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑๒ เมษายนเบ็นรายงาน เรื่องมกุฎราชกุมารไปเมืองอิตาลีโดยเฉียด ได้ทราบความแล้วแต่มิได้ตอบหนังสือฉะบับนี้ เพราะเหตุว่าได้รับทีชวา เวลากำลังถูกเบ็นไข้หนัก ต่อกลับมาสางราชการหมดจึงได้หารือกันกับผู้บัญชาการทหารบก ด้วยเรื่องนายทหารพม่าอันชื่ออองบวน ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินแนะนำให้รู้จักถูกโดนั้น พอเหมาะแก่เวลาซึ่งโรงเรียนนายร้อยของเราได้ขยายใหญ่ คนมากจน ครูซึ่งสอนอยู่คนเดียวไม่พอจะต้องการอีก ถ้าได้พม่าคนนี้มาเห็นจะใช้การได้ดีกว่าฝรั่ง ข้อซึ่งจะกลับชาติเบ็นไทยนั้น จะเบ็นที่ข้างอังกฤษเกียงงดนประการใดบ้างก็ดูไม่สู้กระไร เพราะเขาได้กลับชาติเบ็นอิตาเลียนไปครั้งหนึ่งแล้ว แต่อังกฤษไม่สู้สู่ในเรื่องนั้น---------ให้พระยาสุริยาคิดอ่านดองดู จะเบ็นเงินเดือนมากน้อยสักเท่าใด และจะต้องขอร้องโดยอาการอย่างไร ขอให้บอกมาให้ทราบ อัตราเงินเดือนกรมยุทธนาธิการตั้งมาในศกนี้ ๒๐๐ บาท แต่คลังตัดเสียยังเบ็นการจำเบ็นที่จะต้องขึ้นในงบประมาณปี ๑๒๑ ต่อไป เพราะฉะนั้นถ้าเขาจะมาได้ในเดือนเมษายนแลรับเงินเดือนไม่เกินนี้ก็เบ็นอันใช้เงินในงบประมาณอันนี้ได้ แต่กรมยุทธนาธิการยังต้องการว่าถ้าได้เร็วกว่านี้ยังดี เว้นไว้แต่เราจะต้องให้อนุญาตเบ็นเงินพิเศษซึ่งจะทำได้ เพราะตกไปปลายปีจะเทียวหาโยเอาได้ ได้สั่งให้กรมยุทธนาธิการมีหนังสือชแจงความต้องการอย่างไรออกมาให้พระยาสุริยาทราบถ้าหากว่าได้ความประการใดบอกเข้ามาเมื่อจะต้องเกี่ยวข้องทางกระทรวงต่างประเทศ จึงจะได้สั่งให้กระทรวงต่างประเทศมีท้องตราออกไปภายหลัง

การซึ่งพระยาสุริยาจัดการให้มกุฎราชกุมารไปเมืองอิตาลีครั้งนี้ เบ็นการเรียบร้อย แลเบ็นเกียรติยศสมควรดีนั้น เบ็นความชอบความดีมีความชอบใจมาก

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๑๓/๔๘๗ พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

วันที่ ๓๑ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยตามหนังสือฉบับซึ่งลงวันที่ ๒๑ มิถุนายน ว่า ด้วยการเล่าเรียนของดิลก ตามที่ได้ตกลงกันในชั้นแรก ภายหลังได้รับหนังสือวันที่ ๑๓ กรกฎาคม เรื่องดิลกร้องไปว่าการเล่าเรียนไม่ได้เป็นไปตามที่จัดไว้แต่ก่อน ได้มีหนังสือโต้ตอบกันกับมิสเตอเวอน์ส่งสำเนาเข้ามาด้วย ภายหลังได้รับหนังสือวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ว่าด้วยได้รับหนังสือดิลก จึงได้มีหนังสือไปถึงพระยาประสิทธิ์ ส่งสำเนาหนังสือมีไปมาเข้ามาด้วยนั้น ได้ทราบแล้ว

หนังสือฉบับแรกไม่ได้ตอบช้านาน เพราะเหตุที่ไปอยู่ที่เมืองยาวา หนังสือพลัดไปหาได้รับไม่ ครั้นเมื่อได้รับพร้อมกันกับหนังสืออื่นมากด้วยกัน ได้จดข้อความให้ตอบแล้ว แต่เจ้าพนักงานเอาไปถ่วงไว้สำหรับหนังสืออื่น จึงพลอยค้างไปด้วย

การเล่าเรียนของดิลกนั้น ได้ทราบหนังสือพระยาประสิทธิ์แลหนังสือมิสเตอเวอน์ ชั้นต้นก็เป็นความเห็นอย่างเดียวกัน ซึ่งเกิดการผันแปรต่อไปภายหลังนั้น ตรวจดูก็ได้ความแต่เพียงว่าพระยาสุริยารู้จากดิลกร้องไปเอง ซึ่งอาจจะคิดเห็นไปได้ว่า พระยาสุริยาไม่ได้ไปเห็นการที่จริงเป็นอย่างไร พระยาประสิทธิ์เป็นผู้ได้ไปตรวจการถึงที่โรงเรียนนั้นน่าจะรู้การชัดเจนว่าเป็นอย่างไรบ้าง แต่เมื่อพระยาประสิทธิ์มีบอกเข้ามา เมื่อเวลาไปตรวจการแล้ว ก็ได้ความแต่ว่าเป็นที่รื่นรมย์ดีไม่ได้กล่าวถึงการเล่าเรียนอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ส่งแต่ใบพยานว่ามิสเตอเบ็กเคยดีมาอย่างไรอันไม่เป็นข้อที่จะวินิจฉัยได้ ส่วนมิสเตอเวอน์พูดถึงการเล่าเรียนในชั้นหลังก็เป็นว่าด้วยลักษณะแห่งการเรียนไปรเวตสกูลสามัญดีจะดี แต่เป็นการดีอย่างเด็กอังกฤษที่มีกำลังแข็งแรงแลเด็กที่ฉลาด

ดิลกนี้เป็นคนไม่สู้ฉลาด แลไม่สู้แข็งแรง ถึงเมื่อเวลากลับเข้ามา
กรุงเทพ ฯ คราวนี้ก็ไม่สู้ดีแปลกปลาดอะไรที่จะให้เห็นปรากฏผลแห่งความวิเศษ
ของการเล่าเรียนในบ้บลิกสกูลไม่ ยิ่งเป็นการซ้ำร้ายที่ต้องอยู่ช้าเสียเวลาไป
จนเข้าโรงเรียนเดิมไม่ได้ ก็เป็นการจำเป็นที่เราจะต้องคิดอ่านเร่งรัดแลแก้ไขหา
ทางที่จะไม่ให้ต้องทนความลำบาก เพราะไม่มีกำลังฤๅไม่มีบัญญา แลไม่มีเวลา
พอที่จะเข้าในหมู่หมวดได้ ในการที่จะหลีกให้พ้นจากจากความลำบากเช่นนี้
อันเกิดจากความเห็นต่างกันฤๅเกิดจากทิฐิมานะต่อกัน จึงเห็นว่า ควรจะย้ายไป
เสียเยอรมนี เพราะเหตุว่าได้ทราบการเล่าเรียนของรังสิตได้ดำเนินไปด้วยดี
ตัวเด็กเองก็เป็นที่พอใจทั้งความสุขสบาย แลทั้งการที่ได้เล่าเรียนอยู่

การก็เป็นจริงดังจะกล่าวว่า เปลี่ยนเรียนภาษาใหม่ก็เหมือนเริ่มเรียนขึ้น
ใหม่เป็นการถอยหลังไป แต่เห็นว่าภาษาอังกฤษดิลกก็ยังไม่รู้ไปถึงไหน อยู่
เมืองอังกฤษก็จะต้องเรียนภาษาเยอรมันแลฝรั่งเศส ไปอยู่เยอรมนีก็ต้องเรียน
ภาษาฝรั่งเศสแลภาษาอังกฤษเหมือนกัน ต่างแต่ภาษาใดภาษาหนึ่งเป็นหลัก
เรียนเท่านั้น แต่ข้างเยอรมนี ถ้าหาครูไปรเวตให้อยู่กับเขาได้เช่นรังสิต เด็ก
จะเป็นที่สบายได้ดังน่าเล่าเรียน ถ้าอยู่ที่อังกฤษเช่นอยู่บัดนี้การที่ร้องแรกนั้น
จะเท็จจริงอย่างไรก็ไม่ต้องคิด แต่คงได้ความว่าเด็กไม่เป็นที่พอใจนั้นเป็นแน่
ไหนเลยการเล่าเรียนจะดำเนินดีไปได้

เพราะฉนั้นเห็นว่าครั้งนี้ พระดิฐการภักดี จะเป็นทูตออกไปเมืองเบอลิน
จึงได้มอบหมาย ขอให้เขารับไปจัดการเล่าเรียนในเมืองเยอรมนี เป็นการ
เงียบ ๆ เช่นรังสิต ตามแต่กำลังที่จะไปได้เพียงใด

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๑๔/๔๘๘ พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

วันที่ ๓๑ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๒๐

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยจดหมายลงวันที่ ๒๑ มิถุนายน ร.ศก ๑๒๐ ๑๒๐ เรื่องการเล่าเรียนของลูกฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๒๘ มิถุนายน ร.ศก ๑๒๐ เรื่องที่จะจ้างผู้ตรวจการเล่าเรียนของลูก แลเรื่องมิสเตอเบรานฉบับหนึ่งได้ ทราบความแล้ว เรื่องชายดิลกนพรัฐ จะได้ตอบฉบับหนึ่งต่างหาก

ชายสุริยงประยูรพันธ์ พระยาสุริยานุวัตรจะขอให้ได้เล่าเรียนอย่างเดียวกับชายดิลกนพรัฐ ต่อเมื่อสอบได้แล้วจึงจะแยกให้ชายดิลกนพรัฐไปฝึกหัดทางการกระทรวงเมือง ชายสุริยงเรียนทางพีแนนซ์ทเกี่ยวด้วยการเงินการทองแลการแบงค์ต่าง ๆ แต่จะต้องอยู่ในโรงเรียนไปอีกปีหนึ่งจะแยกได้ เพราะเวลานี้ยังเป็นเด็กนัก ในข้อนี้แล้ว.

เรื่องชายบุรฉัตร ไชยากรนั้น เห็นว่าตัวเขาได้ตั้งใจมุ่งหมายลงเป็นแน่นอนไปทางที่จะเข้ายูนิเวอซิตีแคมบริชจนถึงได้เข้าสอบได่ แลลงชื่อไว้ในบาญชียูนิเวอซิตีแล้ว จะเหนียวรั้งก็จะเป็นการท้อถอย เมื่อความตั้งใจเป็นไปทางนั้นแล้วก็ต้องปล่อยไป

ชายเพ็ญพัฒนพงษ์ที่จะรอสอบได่เอาดีกรีนั้น ก็ไม่จำเป็นนัก แต่ให้อยู่ไปอีกก็ดี เพราะจะกลับเข้ามาในเวลาที่ยังเป็นเด็กอยู่ก็จะทำอะไรไม่ได้เต็มมือ

ชายยุคลทิฆัมพรซึ่งจะเล่าเรียนในทางดิโปลมาติกตามโปรเกรมที่พระยาสุริยานุวัตรส่งมานี้ วิชานั้นดีมากอยากจะให้เรียน แต่ที่จะให้ไปอยู่ปารีสนั้นไม่สมัค----------

เรื่องจะหาจ้างผู้สำหรับตรวจดูแลการเล่าเรียนของลูกตามที่ได้หารือกับเจ้าพระยาอภัยราชา แลพระยาประสิทธิ์ศัลการ และให้มิสเตอเวอนี่สืบหาตัวผู้ที่จะรับการนี้ต่อไปนั้น เป็นการชอบแล้ว

เรื่องบ้านสำหรับจะให้เจ้าพนักงานเหล่านี้อยู่ เพื่อจะให้ลูกไปพักในเวลาฮอลิเด ซึ่งเห็นว่าไม่จำเป็นต้องมีนั้นถูกแล้ว

เรื่องมิสเตอเบรานั้น เป็นความลำบากจริงอยู่ในการที่จะให้ออก ซึ่งพระยาสุริยาเห็นสมควรจะให้เป็นผู้ทำการรองเจ้าพนักงานผู้ตรวจการเล่าเรียนที่จะจ้างใหม่นั้นเป็นการชอบแล้ว

ข้อความทั้งปวงเหล่านี้ ได้สั่งไปยังพระยาประสิทธิ์ศัลการแล้ว ถ้าพระยาประสิทธิ์จะมีข้อสงไสยฤาขัดข้องประการใด ให้พระยาสุริยานุวัตรปฤกษาหาฤาช่วยคิดอ่านให้เป็นการเรียบร้อยตลอดไปด้วย.

(พระบรมนามาภิไธย) **สยามินทร์.**

เมืองพิจิตร

วันที่ ๑๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐

ถึง พระยาสุรยานุวัตร

รูปแผ่นทองแดงซึ่งขยายขึ้นจากเหรียญประภาศมาลาเป็นแผ่นใหญ่ก้าไหล่เงินบ้างทองบ้างที่ทำมาแต่ก่อนนั้น พิมพ์เขาเห็นจะยังอยู่ ถ้าหากว่ายังจะทำอีกได้ ขอให้ทำเข้ามาอีกสัก ๒๔ แผ่น สำหรับจะได้ ไว้ ให้เป็นบำเหน็จรางวัล

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๑๖/๘๖๒ พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๐

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ว่าด้วยเรื่องการเล่าเรียนของลูกนั้น ได้ทราบแล้ว

การที่งนมาปรากฏชัดเจนแล้ว ด้วยได้เห็นหนังสือมิสเตอวิมส ซึ่งพระยาประสิทธิศัลการได้ส่งเข้ามาเองนั้น มีอยู่แต่จะต้องขอบใจพระยาสุริยาซึ่งได้มีความสอดส่องทั่วถึง แลมีความพยายามที่จะช่วยส่งเคราะห์แก่ลูกเราจริง ๆ มิดถกแลสุริยงเป็นสำคัญ

ข้อความซึ่งได้สั่งพระยาประสิทธิศัลการไปอย่างใด ได้คัดสำเนาส่งมาให้ทราบด้วย ขอให้พระยาสุริยาถือว่าเป็นน่าที่อันชอบด้วยราชการซึ่งจะตักเตือนพระยาประสิทธิตามความรู้แลเห็นซึ่งว่าจะเป็นคุณแลโทษในการเล่าเรียนของลูกเราอย่างไรสืบไปในภายน่าด้วย

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

๒๐

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒ มกราคม รัตนโกสินทร ศก ๑๒๐

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๔ ธันวาคม นั้นแล้ว รูปแผ่นทองแดงซึ่งต้องการนั้น เพื่อจะไว้สำหรับไปหัวเมือง เมื่อไม่มีอันใดจะให้จะได้ ให้

อนึ่งมีความยินดีเป็นอันมาก ที่ได้ทราบว่าส่งนาฬิกาอันเป็นของเบาแลคิดขึ้นใหม่มาให้นั้น นาฬิกายังไม่มาถึง แต่ขอขอบใจล่วงน่าไว้ก่อน แลเป็นที่พอใจมากที่จะได้รับของซึ่งควรจะใช้ติดตัวอยู่ได้ดังนี้ แลมีความยินดีในการที่พระยาสุริยามีใจจงรักภักดีแลรีบถึงในเวลาซึ่งได้พบของอันเป็นที่พอใจด้วยดังนี้นั้นเป็นอันมาก

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๐

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยการที่เขียนหนังสือราชการด้วยกระดาษ

เล็กเช่นนี้ ตั้งใจว่าจะไม่ให้เป็นราชการประจำติดอยู่ในออฟิซ เพราะเหตุที่เป็นการแสดงความในใจ

ตั้งแต่เจ้าพระยาภูธราภัยกลับออกไปประเทศยุโรปครั้งก่อน จนถึงครั้งหลังซึ่งไปตายนี้ ก็เป็นการที่รู้ชัดเจนกันอยู่แล้วว่าเจ้าพระยาภูธราภัยคงจะกลับเข้ามาอีกไม่ได้ ก็ครั้ง เจ้าพระยาภูธราภัยเองรับจะหาผู้ซึ่งควรจะแทนตัว ฤๅไม่ถึงเช่นนั้น แต่ให้เป็นผู้มีความรู้ซึ่งจะชี้แจงฤๅค้นคว้าแบบอย่างอันใดได้ง่าย แลมีสติปัญญาที่จะร่างแต่งหนังสือได้ดี แต่เมื่อเจ้าพระยาภูธราภัยรับไปแล้วไปหาหลายราย ก็บอกเบี่ยงบัดไปเสียบ้าง ต้องเลือกเสียบ้าง ไม่ได้ตัวเข้ามา เรื่องนี้เป็นการสื่อสนกันอยู่กับเจ้าพระยาภูธราภัยเสมอ ก็ไม่สำเร็จลงได้จนถึงเวลาตายไป

ความคิดซึ่งจะหาคนเช่นนี้ ผู้อยู่ภายนอกบางทีจะไม่เห็นเป็นการสำคัญนัก เพราะเหตุว่าเจ้าพระยาภูธราภัย ถึงจะได้ทำดีมากเพียงเท่าใด การที่ทำผิดให้เสียท่วงทีไปก็มีจริงอยู่ อีกประการหนึ่งเป็นที่ให้ฝรั่งซึ่งไม่พอใจจะให้เรามีฝรั่งเข้ามาเป็นปีกหาง มักจะพยายามบีบคั้นเอาชนะเอาแพ้กันในส่วนฝรั่งต่อฝรั่งเป็นต้น

แต่ความรู้สึกภายในของเรานี้ว่าอย่างต่ำที่สุดในเวลานี้ ฝรั่งที่รับราชการอยู่ จะหาคนที่แต่งหนังสือดีสักคนหนึ่งไม่มีเลย คนซึ่งกรมหลวงเทวะวงษ์ขอมาจากกระทรวงยุติธรรม ใช้ให้ร่างหนังสืออยู่เวลานี้เป็นคนซึ่งเจ้าของกรมเดิมเขาเห็นว่าเป็นคนอ่อนและเป็นคนเขลา เป็นแต่หมอความอย่างเลวๆ

เมื่อได้ฟังความคิดความเห็นก็ปรากฏว่าเขาเขลาจริง คือมีความเห็นชอบในการซึ่งจะตั้งศาลประสมอย่างอิยิปต์ ซึ่งตรงกับคำถอดโครเมอได้บ่นให้เราฟังเมื่อเวลามาอิยิปต์ว่าเป็นการยากลำบากประการใด ทั้งที่อังกฤษเป็นชาติใหญ่เข้าปกครองอยู่เช่นนั้น เพราะฉนั้นไม่เป็นที่มั่นหมายว่าจะเป็นที่ไว้ใจอันใดได้

ฝ่ายไทยเราเล่า ถึงกรมหลวงเทววงษ์จะเป็นคนที่ได้อ่านหนังสือมากแต่งภาษาอังกฤษได้ เวลานึกไม่ออกว่าจะทำอย่างไรก็มีโดยมาก เมื่อนึกไม่ออกเช่นนั้นแล้วก็เป็นอันนิ่งอยู่ ผู้ใดๆ ซึ่งจะตักเตือนอย่างใด ก็ยากที่จะให้กรมหลวงเชื่อได้เพราะเหตุว่าเห็นอยู่ว่าความรู้ของผู้ที่ตักเตือนนั้นก็ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากันและกันมากนัก โดยว่าจะร่างหนังสือขึ้น รู้อยู่ว่ามันยังไม่ดี แต่ก็ไม่มีผู้ใดที่อาจจะออกความเห็นถึงถงมือแก้ไขได้ เช่นเจ้าพระยาอภัยราชาเมื่อเกิดเป็นเช่นขึ้นแล้วก็มีผลอย่างเดียวแต่นิ่งๆ ไป

อีกประการหนึ่งแคบิเนตของไทยจะเข้าใจว่าตั้งขึ้นได้แล้วอย่างฝรั่งนั้นไม่ได้ มันเป็นต่างคนต่างทำอยู่โดยมาก บางคราวการนอกน่าที่กระทบกันเข้าก็ไม่ใคร่จะได้ บางทีเจ้าหน้าที่ต้องการปฤกษาก็ไม่มีใครออกความเห็น การที่จะเชื่อมในรหว่างเสนาบดีเหล่านี้ก็มีแต่ตัวเรา เมื่อพูดมาถึงเช่นนี้ มักจะมีผู้เห็นว่า เพราะไม่มีไปรมินิสเตอ ด้วยเหตุเราเป็นที่รังเกียจ ความเห็นอันนั้นเป็นแต่ความเห็นของคนภายนอก แต่ถ้าถามตัวเสนาบดีเอง ไม่มีผู้ใดหาญจะเป็นสักคนหนึ่ง ไม่ใช่จะเพราะกลัวทนเราไม่ไหวฤๅกลัวไภยอันตรายอันใด เพราะรู้แน่ว่าหาเพื่อนครบตำแหน่งไม่ได้ ถ้าเป็นขึ้นเมื่อไรงานก็หยุดเมื่อนั้น การซึ่งเป็นดังนี้ก็เพราะเหตุซึ่งขัดข้องตัวคน

เมื่อเจ้าพระยาอภัยราชาอยู่ มีประโยชน์บ้าง โดยทางกระทรวงต่อกระทรวง แต่ไม่ใช่เป็นอย่างไปรมินิสเตอ ประโยชน์ที่มีนั้นคือ เจ้าพระยาอภัยราชาเป็นกองกลางร่างหนังสือให้หลายกระทรวงด้วยกัน ฤๅออกความเห็น

ให้ผู้ซึ่งต่างคนต่างไปปฤกษา เมื่อความคิดเป็นความคิดเดียวกันแล้วเจ้าพระยาอภัยราชาเป็นคนมีพยายามฤาพอใจในการโต้เถียงมาก ใช่แต่เท่านั้นเป็นผู้ซึ่งคอยมาพ้องในความคิดอันใดซึ่งเห็นว่าผิด ฤาในการอันใดซึ่งเห็นว่าเฉื่อยช้าก็เข้ามาพ้องให้ได้เร่งรัดว่ากล่าว การดำเนินไปได้โดยอย่างนี้มาก เพราะฉนั้นความต้องการคนอย่างเช่นเจ้าพระยาอภัยราชานั้น ไม่สู้มีทั่วไป มีอยู่แต่ในคนบางคนมีตัวเราเป็นต้น เพราะมีผู้เบื่อเจ้าพระยาอภัยราชาเสีย เป็นอันมาก ตั้งแต่เจ้าพระยาอภัยราชากลับออกไปแล้วนี้ สังเกตดูว่าการหงอยช้าลงไปแล้วทุกเลือน ที่เป็นสำคัญนั้นในกระทรวงต่างประเทศ แต่ถึงกระทรวงอื่นๆที่ไปยึดอัดอยู่เสียก็มี การที่ช้า ไม่ใช่ช้าเพราะขัดข้องนักไม่ออกอย่างเดียว ช้าโดยปกติของคนไทยนั้นมีเป็นอันมาก จึงคิดเห็นว่าถ้าหากว่าไม่มีคนซึ่งสามารถที่จะร่างหนังสือคล่องๆได้ การที่จะทำให้เร็วขึ้นนั้นไม่สามารถที่จะทำได้เป็นแน่แท้

ในการที่จะหาคนเสมอชั้นเจ้าพระยะอภัยราชาเห็นจะหายากนัก เพราะต้องเป็นคนซึ่งมีอายุมากสักหน่อย เคยทำการรับผิดรับชอบในน่าที่ใหญ่ ปรากฏในประเทศยุโรปให้เป็นที่เชื่อถือมั่นคงแล้วว่าจะไม่ชักเราไปสู่ที่ผิด แถมมีความจงใจในการซึ่งเขาจะทำให้แก่เรา เช่นเจ้าพระยาอภัยราชาซื่อตรงต่อการงานของตัว คนเช่นนี้ที่จะหาให้สมัครมาทำการเมืองเรา ซึ่งเป็นเวลาอยู่ในที่คับขัน ฤามีแต่ความเสื่อมเป็นเบื้องน่า ในราชการอันเกี่ยวแก่ต่างประเทศถึงจะมาช่วยให้การภายในดีขึ้นเพียงไร ก็เหมือนอย่างช่วยทำขนมให้กากิน ไม่เป็นประโยชน์อันใดในทางชื่อเสียง แลส่วนผลประโยชน์นั้นเล่า ถ้าเขาเป็นคนมีคุณวุฒิเห็นปานนั้น เขาก็คงจะหาที่ตั้งตัวเขาได้ ในประเทศยุโรป ถึงจะได้ผลประโยชน์น้อยกว่ามาเมืองเราสักครึ่งสักเสี้ยวก็ยังดีกว่ามาอยู่ตงพระยาไฟ การเป็นเช่นนี้จึงไม่มีความหวังใจว่าจะหาได้

บัดนี้จึงมีความปรารถนาดีดอยถึงมา คืออยากจะได้ผู้ซึ่งเข้าใจในการดีโปลมาติกผู้หนึ่งซึ่งไม่ใช่ชาติใหญ่ รู้แต่งหนังสือในภาษาอังกฤษได้ดี มีความซื่อตรงต่อการงาน คืองานในประโยชน์ของเรา เพียงเท่านี้ได้จนสองคนก็จะเอาทั้งสอง ให้มาปฤกษาหารือกัน แต่ถ้าได้คนเดียวเท่านั้นก็ยังเป็นการดีหาที่สุดมิได้

ในการที่จะหาคนเช่นที่ว่านี้ เมื่อสิ้นเจ้าพระยาอภัยราชาไปแล้ว ได้ปฤกษาหารือกันอยู่ ก็เห็นว่าเจ้าจะเป็นผู้สามารถซึ่งจะเลือกพื้นคนให้ต้องตามความปรารถนาของเราได้ เพราะตัวคนที่จะมานั้นจะได้ดีฤๅไม่ได้ดีสำคัญอยู่ที่ตัวผู้เลือกเป็นอย่างยิ่ง บัดนี้ขอมอบน่าที่การซึ่งจะเลือกพื้นหาคนมารับราชการนี้ ให้เจ้าเป็นผู้เลือกหา น่าที่อันนี้เป็นการหนักยากยิ่งแต่หวังใจว่าเจ้าจะมีความอุสาหพยายาม โดยเห็นแก่การบ้านเมืองของตัว ซึ่งนับว่าเป็นการจำเป็นแท้ดังได้กล่าวมานั้น แล้วตั้งหน้าคิดอ่านโดยทันที โดยความเข้าใจว่าฝรั่งที่เมืองไทยเวลานี้ เพียงชั้นมิสเตอเกฮิเนียสแดมิสเตอดอแลร์เท่านั้นก็ไม่มี ถ้ายังหาชั้นสูงไม่ได้ เพียงชั้นต่ำเท่านั้นก็ยังมีประโยชน์ในการเขียนหนังสืออยู่ ----------

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

๒๒

พระที่นั่งวิมานเมฆ

วันที่ ๑๒ เมษายน ร.ศ. ๑๒๑

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยนาฬิกาบางที่ส่งมาให้นั้น ชรอยจะกระทบอไร
แรงๆ เมื่อเวลาเบิดหีบขึ้นดูเห็นหลังตลับบีดไม่สนิท กดลงแล้วก็เผยอขึ้นอีก
ครั้นเมื่อไขนาฬิกานั้นเต็มลานไม่เดิน จึงสงไสยว่า บางทีจะเป็นด้วยเครื่อง
จักรหยุดมาเสียนาน ครั้นจะเขียนเองก็เห็นว่าไม่เข้าใจ จะส่งกลับออกไป
เสียวันนั้น บางทีจะไม่ได้เสียอไรเลย ก็จะบ่วยการเวลา แลบ่วยการเงิน
เปล่าๆ เขาว่าช่างนาฬิกาฝรั่งมาใหม่ดีนัก จึงได้ส่งออกไปให้ตรวจดูโดย
คำสั่งว่า ถ้าเห็นว่านาฬิกานั้นเสียให้ส่งคืนเข้ามาอย่าให้แก้ ครั้นรุ่งขึ้นแต
วันที่ ๓ เดือนก็เฉยๆเสีย ครานั้นต่อมาก็มีราชการไม่ได้เดือน พึ่งจะทวงมาได้ จึง
ได้ความว่าเจ้านั่นไปแก้เสียบ้านปี ถึงกับถึงแกนอไรเปลี่ยนใหม่ จึงผัดแต่
ว่ายังสอบเวลาอยู่ร่ำไป เพราะเดินเดือนเบือนไม่เป็นเรื่อง จะหยุดเมื่อไรก็
หยุดได้ เพราะฉนั้นจึงได้ส่งกลับคืนออกมา ขอให้ส่งไปให้เจ้าของแก้เมื่อต้อง
เสียเงินมากน้อยเท่าใด - ให้เบิกที่กรมสมมต แลเวลาจะส่งเข้ามา ขอให้
รวังให้ดีขนกว่านั้น ฤๅถ้ามีผู้ใดจะเข้ามา ฝากมาเฉพาะตัวได้ก็ยิ่งดี

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ พระที่นั่งวิมานเมฆ

วันที่ ๒๐ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๑

ถึงพระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้เห็นใบบอกแลหนังสือพระยาสุริยาทั้งข้อราชการซึ่งเกิดขึ้นเก่าใหม่ แลราโชบายของรัฐบาลซึ่งจะดำเนินราชการให้เป็นไปประการใดไม่รู้ถึงกันชัดเจนดีดังที่ควรจะรู้ได้ เพราะการละเลยเวลาล่วงมาจนพ้นที่จะเก็บขึ้นเรียบเรียงข้อความลงเป็นหนังสือได้ ได้ลองพยายามที่จะทำก็ไม่ได้ดังใจ กระทรวงก็ไม่สามารถจะทำได้ อีกประการหนึ่งการที่จะเขียนหนังสือพูดข้างเดียวไม่ได้ปฤกษาหารือคัดค้านกันก่อน ความเข้าใจก็ไม่แจ่มแจ้ง ความคิดเห็นซึ่งจะประกอบกันได้ ก็เข้ากันไม่ติด จะเที่ยวมีหนังสือไปมากันอยู่ การก็จะเนิ่นช้า ทั้งที่จะรักษาความลับไม่ให้แพร่งพรายก็เป็นอันยาก จึงคิดเห็นว่าไม่มีอย่างอื่นนอกจากที่จะส่งคนให้ออกมาชี้แจงข้อความตามทางราชการซึ่งได้เป็นอยู่บัดนี้ แลราโชบายซึ่งควรจะดำเนินราชการประการใด ให้ทราบชัดเจน

จึงเลือกเห็นว่าพระยาศรีสหเทพเป็นผู้ทราบราชการทั่วถึง จะเป็นประโยชน์ในการที่พระยาสุริยาจะได้ไต่ถามข้อราชการทั้งปวงให้เข้าใจชัดเจนทุกเรื่องทั้งพระยาศรีเป็นผู้ได้รับความดำริห์แลราโชบายซึ่งเห็นควรจะดำเนินราชการประการใดตามที่คิดเห็นกันอยู่ในนี้ ออกไปปฤกษาหารือประกอบความคิดพระยาสุริยา ซึ่งมีมาในหนังสือลงวันที่ ๒๕ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ แลใบบอกซึ่งมีมายังกระทรวงต่างประเทศที่ ๘๗ ลงวันที่ ๒๑ ที่ ๘๘ลงวันที่ ๒๒ เดือนมกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ อันรัฐบาลได้เห็นชอบด้วยส่วนหนึ่งแล้วนั้น แต่หาได้ตั้งให้พระยาศรีเป็นทูตที่จะปฤกษาต่อ

รัฐบาลฝรั่งเศษอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ ด้วยน่าที่ราชการของพระยาศรีสหเทพ
อันมีอยู่ในกรุงเบ็นการสำคัญมาก จำจะต้องให้รีบกลับเข้ามาโดยเร็ว

ให้พระยาสุริยาเชื่อถ้อยคำอันพระยาศรีจะได้แจ้งความให้ทราบ ว่าเบ็น
ความคิดแลคำสั่งของเราทุกประการ แลให้ปฤกษาหารือกันให้ได้ราชการ
อย่างดีที่สุดซึ่งสามารถจะทำได้ เพื่อเบ็นประโยชน์บ้องกันรักษาพระราช
อาณาจักรสยามให้มั่นคงสืบไป

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ฉบับที่ ๒/๑๓๖๗ พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๑๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๑

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้รับโทรเลขลงวันที่ ๗ เดือนนี้ เมื่อวันที่ ๘ ได้ตอบโทรเลขไปในวันนั้นความแจ้งอยู่แล้ว

ในเบื้องต้นขอแสดงความยินดีในการที่ได้พยายามพูดจากับฝรั่งเศษตกลงสำเร็จได้ถึงเพียงนี้ บรรดาคนไทยซึ่งได้ทราบแม้แต่เพียงใจความที่ขาดตกบกพร่องซึ่งบริษัทรอยเตอส่งข่าวเข้ามาลงพิมพ์ในวันที่ ๙ มีผลเหมือนไฟฟ้าแล่นเบิกบานทั่วกันไปหมด ดูประหนึ่งจะลุกขึ้นเต้นโลดไปทั้งนั้น ถึงต้องตักเตือนกันบ้างให้รวังคำพูด ----------

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๓ ธันวาคม บอกส่งต้นองุ่นแดงดำราวิธีที่จะปลูกมาด้วยนั้น มีความยินดีเป็นอันมาก

ตามวิธีซึ่งกล่าวมานั้น ได้เคยศึกษาไล่เลียงแต่เมื่อครั้งไปยุโรป เที่ยวอยู่ในเมืองอิตาลี เข้าใจชัดเจนดีดังเช่นว่า แต่เวลานั้นไม่มีที่ปลูก ด้วยยังไม่ได้ถงมือเล่นสวน แลไม่สู้แน่ใจ กลัวว่าเมืองเราจะร้อนเกินไป ทั้งไม่มีเวลาที่จะได้คิดอ่านอันใด มัวแต่วิ่งไปโน่นมานี่ จึงไม่ได้เอาเข้ามาด้วย แต่กระนั้นเมื่อมาถึง ได้อธิบายให้แก่พวกที่เคยปลูกต้นองุ่นออกถูกมาเขียวๆ เด็กๆ มีเจ้าพระยาสุรศักดิ์ เป็นต้น ขอให้คิดอ่านลองดูหลายคนด้วยกัน แต่ไม่ยักมีใครทำตาม ด้วยเขาขี้เกียจเป็นขุระ เพราะไม่ได้ตั้งใจจะปลูก ภายหลังมีผู้นำต้นองุ่นมาให้ในเวลาสร้างสวน แต่เด็ดนักเด็กหนา มีแต่เถางอกขึ้นมาจากดิน มอบให้พระยาเวียงในไปเลี้ยงไว้ แลบอกตำราด้วยเหมือนกันว่าเขาปลูกอย่างไร ครั้นนานมาหน่อยหนึ่ง เห็นพระยาเวียงในเอามาปลูกทำรั้วเตี้ยยิดเป็นแถว ได้ไปลองดัดดูทีหนึ่ง แล้วพิจารณาดู กว่าต้นจะโตเห็นจะดกซึ่งนัก แล้วก็เป็นพรรณไม่ดี คือเป็นพรรณเม็ดองุ่นเมืองจีนที่กินๆ กันอยู่ในบางกอกเพาะขึ้น เลยออกสิ้นความพยายาม แต่ดินที่ปลูกนั้นไม่ได้ผสม เพราะเรื่องผสมดินนี่ขาดไปไม่ได้ เรียนมาด้วยเป็นสวนพึ่งสร้าง ยังอ้ำอ้ำอยู่ แต่บัดนี้ได้คงเนสริแลคิดจัดการผสมดินทรายขึ้นแล้ว เห็นว่าเป็นเวลาพร้อมมือที่จะทดลองได้ จะได้ทำให้เต็มที่ ทั้งมีฝรั่งคนทำสวนอยู่คน ๑ พอที่จะเชื่อความหมั่นหมักพักถูได้ แต่ต้นองุ่นนั้นจะมาถึงแล้วฤๅยังไม่ทราบ จะได้ให้ไปตามรับ ขอให้พระยาสุริยาฯ รับขอบใจล่วงน่าไว้ก่อน

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

๒๖

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๒

ถึง พระยาสุริยนุวัตร ได้รับหนังสือวันที่ ๑๔ ตุลาคม ว่าด้วยเรื่องหมานั้นได้รับแล้ว

บุลดอกฝรั่งเศษซึ่งได้ความชัดว่าไม่มีพรรค์บัดอยู่ในนั้น ก็คงจะเป็นพรรค์หนึ่งต่างหากจริง ซึ่งไม่เคยเห็นแต่ข้อที่กลิ่นตัวแรงนั่นอยู่ข้างร้ายมาก ถ้าเขลานักก็รำคาญใจ ซึ่งย้ายไปซื้อเทเรียอังกฤษเสียนั่นดีแล้ว

หมาพรรค์เล็กๆ เช่นนี้ เห็นฉลาดอยู่ก็แต่ ๒ พรรค์ คือเทเรียอังกฤษแล ๔ ตาซึ่งที่แท้เป็นพรรค์เขาผสมปนกันกับบุลเทเรีย บางทีก็มีพรรค์อีตาเถียนเกรเฮานปนบ้าง อีตาเถียนเกรเฮานเองบางตัวก็ฉลาด แต่โดยมากนั่นเขลา ได้เห็นฉลาดอยู่ก็แต่ ๒ พวกที่ว่ามาแล้ว ตัวที่ชื่อปรินซครั้งแรกนั่น มิสเตอมอรันต์เขาหามาเลี้ยงของเขาเอง แต่เราเห็นชอบใจ จึงขอเสียราคาให้ตั้งแต่เลี้ยงมาแต่ก่อนจนถึงบัดนี้ ยังหาฉลาดดีเหมือนตัวนั่นไม่ได้เลย ชื่อนั่นก็เป็นของมิสเตอมอรันต์ตั้งติดตัวมา ครั้นเมื่อตายแล้วจะเลี้ยงตัวไหนก็ตั้งชื่อปรินซคงตามเดิมด้วยคิดถึงตัวแรก จึงมีหลายตัวด้วยกัน แต่รูปแลฉลาดไม่มีเหมือนตัวซึ่งให้กรมสมมตวานมิสเตอมอรันต์หาได้เข้าไปใหม่ครั้งนี้ รูปร่างงามดีคล้ายปรินซที่ ๑ แต่เล็กกว่ากันมาก คงจะเป็นลูกที่ ๑ ในครอก แลอกจะเขลาอยู่สักหน่อย ตัวเมียที่ได้มาเป็นหมาเด็ก มาถึงก็มาโตเร็วใหญ่กว่าตัวผู้เป็นอันมาก จะเป็นด้วยใหญ่กว่ากันมากนักฤๅเป็นด้วยตัวผู้ไม่มีกำลังบริบูรณ์อย่างไรน่าที่จะไม่ได้พรรค์จากหมาคู่นี้ จึงมีความยินดีที่พระยาสุริยาจัดซื้อพรรค์เดียวกันจะส่งเข้าไปนั้น จะได้มาผสมเป็นพืชพรรค์ขึ้นได้อีก พรรค์ปรินซที่ ๑

ก็ยังมีอยู่ไม่สิ้น แต่หมาในวังเลือกเอาดียาก เหตุว่าผู้หญิงเลี้ยงเขาตามใจมาก ลงนอนกินอยู่กลางถนนไม่ใครรังเร้อน แล้วก็ไปปนกับหมาอื่นๆ กลายเป็นครึ่งชาติไปเสียเป็นพัน ถ้าพลาดจากที่เลี้ยงไว้ก็มักจะขาดคู่ที่เดียว ครั้งนี้จะคิดรวังให้ดีไม่ให้เสียพิชพรรค์ ลองดู ซึ่งว่าตาสีน้ำเงินนั้นดีนัก หมาเช่นนี้เคยมีในเมืองไทยหลายสิบตัว เคยมีตาสีน้ำเงินอยู่ตัวเดียวเท่านั้น ข้อที่ว่ามีหลายสิบตัวนั้น มิใช่อย่างพร้อมกันล้มตายหายจากไปตามลำดับเหลืออยู่น้อย แต่หาดีไม่ได้ จึงต้องกระวนกระวายหาใหม่ในครั้งนี้ ขอให้ส่งเปดีกรีเข้าไปด้วยได้จะดี.

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

๒๗

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๒

ถึง พระยาสุริยานุวัตร

จหมื่นราชานบาตได้นำหมามาส่ง เมื่อวันที่ ๒๔ ตัวผู้เป็นปรกติ แต่ตัวเมียตาแฉะ พเอิญบ่าย วันมานั้นเป็น วันเลี้ยงน้ำชาทูตญี่ปุ่น ได้ดูต่อค่ำ เห็นสีคร้ามไปทั้งสองตัวนึกเสียใจว่าจะเป็นพันธ์เหลือง ต่อพิเคราะห์ดูจึงเห็นว่าอาบน้ำไม่หมดเขม่า

ยอมว่าควรจะให้เหรียญทองจริง รูปร่างงามพร้อม แลเด็กไม่เคยเห็นแลไม่เคยเกิดในบางกอกเลย

แรกเห็น คนที่เคยเล่นหมาพวกนี้โดยมาก เราก็พลอยเห็นด้วยหน่อย ๆ ว่าสู้ตัวที่มอรันต์ส่งมาไม่ได้ แต่ครั้นเมื่อพิเคราะห์ดูจึงเห็นว่ามีโลหิตคนละสาย ตัวที่มอรันต์ส่งมาเป็นโลหิตพันธ์บูลเทอเรียกับสีตาผสมกันแท้ไม่มีอื่นปน ค้อน่าไม่หัก ปากตุงมาก ตัวใหม่ก็พันธ์เดียวกัน แต่เขาเลือกเอาตัวเด็กผสมทอยเทอเรีย จึงได้เด็กเกินประมาณที่เห็นเช่นนี้เพราะน่าหัก ปากเด็ก ขอบตาสูง ดวงตาโปน ขายาว แลกรอบมาก กิริยาว่องไวแต่ขลาดชอบนอนบนตักแลชื่อต้น ดีดีปุด เป็นพยานที่เขาเรียกพวกเทอเรียด้วย แต่ตัวเมียเลวกว่าตัวผู้มากเกือบจะเป็นจรรมดา แต่มาจากพันธ์เดียวกัน หมาพวกนี้ยังไม่เคยมีในเมืองไทยเลย นึกวิตกว่ามีเชื่อทอยเทอเรียกัดจะเลียงยากให้กินอไรไม่กิน แต่รุ่งขึ้นได้ความว่าไม่กินเพราะไม่เคยกินกลางคืน รุ่งขึ้นกินเป็นปรกติ

มีความชอบใจพระยาสุริยามากซึ่งหามาให้เป็นที่ต้องใจ เห็นจะได้พันธ์ในเร็ว ๆ นี้ สายรัดคอนั้นหาดีในบางกอกไม่ได้ ขอให้ซื้อส่งมาสำหรับเปลี่ยนสัก ๔ สาย ที่มีอยู่ใหญ่ไปทั้งนั้น เพราะไม่เคยเลียงเด็กเท่านี้เลย

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

๒๘

พระที่นั่งบรรณาคมสงวณ์

วันที่ ๑๖ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

ถึง พระยาสุริยานุวัตร ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑๒ ธันวาคม ว่าด้วยเรื่องชายดิลกนพรัฐนั้นทราบแล้ว การอันนี้เป็นการเลิกไปแลล่วงไปแล้ว การที่เกิดเหตุขึ้นเสียเช่นนี้จะเป็นทางให้ระวังตัวดีขึ้น แต่ที่จะวางใจสนิทว่าจะไม่มีเหตุอะไรต่อไปนั้น พาลจะไม่สู้วางใจ อย่าให้ยกย่องมากนัก

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

๒๙

วันที่ ๑๕ พฤษ รัตนโกสินทรศก ๑๒๓

ถึง พระยาสุริยานุวัตร

ด้วยความพอใจเกิดขึ้นโดยเฉพาะในน้ำใจเรา ต่อความเอื้อเฟื้อในราชการบ้านเมือง ซึ่งเจ้าได้แสดงให้เห็นเป็นที่มั่นใจว่าเจ้าเป็นเพื่อนทุกข์เพื่อนยากคนหนึ่ง ซึ่งได้ความร้อนใจมาด้วยกันนานแล้วจนถึงเวลานี้เจ้ายังมิได้ท้อถอยในการที่จะให้เห็นความพอใจเฉพาะตัว จึงให้เขาทำหีบทองใบหนึ่ง แล้วมาหลายเดือนแต่ยังหาได้ส่งไม่ บัดนี้เห็นว่าจะรอช้าไป ก็ไม่เป็นแน่ว่าจะมีช่องที่ควรให้เมื่อใด จึงถือเอาความพอใจส่งมาให้ เป็นของส่วนตัวหาใช่เป็นเครื่องยศฤๅเป็นบำเหน็จบำนาญไม่ ขอให้รับไว้อย่างเพื่อนคนหนึ่ง ให้เป็นพะยานแห่งความพอใจในความคิดฤๅว่าสั้น ๆ ว่าถูกคอกันแลได้ร่วมทุกข์ยากในราชการด้วยกัน.

(พระบรมนามาภิไธย) วุฒาลงกรณ์

๓๐

สวนดุสิต วันที่ ๒๑ กุมภ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ถึง พระยาสุริยา

จดหมายมา ๒ ฉบับในนั้นมีตาว่าจะไปเที่ยวหัวเมืองด้วยนั้นเห็นว่าเป็นการดีแล้วจะได้พักร่างกายให้สบาย แลจะได้เห็นการในเมืองกว้างขวางออกไปอีก แต่ไทรโยคกลัวว่าฤดูจะล่าไปเสียแล้ว ถ้าไปทางเรือกว่าจะถึงกาญจนบุรีก็หลายวัน กลัวน้ำจะงวดและจะร้อนจัดมาก ขอให้คิดดูให้ดีเถิด

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์